

Τίτλος έργου: «Hoaxes και διασπορά ψευδών ειδήσεων – Έρευνα για την (αν)ασφάλεια των ψευδών ειδήσεων μέσω διαδικτύου και την οικονομοτεχνική διάσταση του φαινομένου – Νομική αντιμετώπιση και de lege ferenda»

Το έργο χρηματοδοτείται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Καινοτομίας (ΓΓΕΚ), με αρ. σύμβασης Έργου 80529, στο πλαίσιο της 1^{ης} προκήρυξης ερευνητικών έργων ΕΛΙΔΕΚ για την ενίσχυση μεταδιδακτόρων ερευνητών/τριών, με φορέα υποδοχής το Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής.

ΕΕ3 – Παραδοτέο κείμενο υπ' αρ. 5

Τίτλος: Αντεγκληματική πολιτική: de lege ferenda εγκληματοπροληπτικές νομοθετικές ρυθμίσεις και μέτρα ασφαλείας που αφορούν στην προστασία των χρηστών από τις ψευδείς ειδήσεις σε ψηφιακά συστήματα και στο διαδίκτυο.

Παραπομπή:

Δρ. Φώτιος Σπυρόπουλος (επιστημονικός υπεύθυνος) σε συνεργασία με: Ευαγγελία Ανδρουλάκη, Αριστοτέλης Κομποθρέκας, Νικόλαος Καραγιάννης & Δρ. Βασίλειος Καραγιαννόπουλος (μέλη ερευνητικής ομάδας), παραδοτέο κείμενο υπ' αρ. 5 στην ΕΕ3 στο έργο «Hoaxes και διασπορά ψευδών ειδήσεων – Έρευνα για την (αν)ασφάλεια των ψευδών ειδήσεων μέσω διαδικτύου και την οικονομοτεχνική διάσταση του φαινομένου – Νομική αντιμετώπιση και de lege ferenda», το οποίο χρηματοδοτείται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Καινοτομίας (ΓΓΕΚ), με αρ. σύμβασης Έργου 80529, στο πλαίσιο της 1ης προκήρυξης ερευνητικών έργων ΕΛΙΔΕΚ για την ενίσχυση μεταδιδακτόρων ερευνητών/τριών, Αθήνα, Μάρτιος 2022, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής.

Citation:

Dr. Fotios Spyropoulos (scientific supervisor) in collaboration with: Evangelia Androulaki, Aristotelis Kompothrekas, Nikolaos Karagiannis & Dr. Vassileios Karagiannopoulos (research team members), Anti-Crime Policy: de lege ferenda crime prevention legislative regulations and security measures for the protection of users from the false news in digital systems and the Internet, deliverable scientific paper no. 5 in WP3 of the project "Hoaxes and dissemination of false information - Research on the (in)security of false information online and the technical –financial dimension of the phenomenon - Legal treatment and de lege ferenda", funded by the Hellenic Foundation for Research and Innovation (HFRI) and the General Secretariat for Research and Innovation (GSRI), under grant agreement No 80529, in the context of the 1st call for research projects HFRI to support postdoctoral researchers, Athens, Greece, March 2022, University of West Attica.

Το έργο παρέχεται υπό τους όρους της δημόσιας άδειας του νομικού προσώπου Creative Commons Corporation: Αναφορά Δημιουργού – Μη Εμπορική Χρήση – Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 (CC BYNC-ND)

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported Projects 4.0 (CC BYNC-ND)

Μέρος Α'

Συσχέτιση πορισμάτων έρευνας με τις υποθέσεις της έρευνας

1. Η διασπορά ψευδών ειδήσεων (fake news, hoaxes) μέσω διαδικτύου

- Τα χαρακτηριστικά στοιχεία αναγνώρισης των ψευδών ειδήσεων από τους χρήστες

Σύμφωνα με τα ερευνητικά αποτελέσματα, κατά βάση οι ψευδείς¹ ειδήσεις θεωρούνται από τον πληθυσμό ως *παραπλάνηση, αποπροσανατολισμός και χειραγώγηση* (40 εκ των 217 απαντήσεων στην ερώτηση 2 του ερωτηματολογίου)². Η θέση αυτή συνδυάζεται με το ότι, σύμφωνα με τις απαντήσεις στην ερώτηση 4, το περιεχόμενο της είδησης αποτελεί το κυριότερο χαρακτηριστικό από το οποίο μπορεί να αναγνωριστεί μια είδηση ως ψευδής (ποσοστό 61,8 %). Επομένως, *βασικό στοιχείο για την αναγνώριση της ψευδούς είδησης είναι το περιεχόμενό της*. Αυτό το εύρημα είναι αρκετά ελπιδοφόρο(!): σημαντικό μέρος του πληθυσμού που συμμετείχε στην έρευνα φαίνεται να διαβάζει στην ουσία τους τις ειδήσεις χωρίς να στέκεται σε μια επιφανειακή προσέγγιση, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει πιο εύκολα σε τυχόν εσφαλμένα συμπεράσματα. Η ουσιαστική αυτή απάντηση που αφορά στο περιεχόμενο, βέβαια, περιορίζεται από τη συσχέτιση με ευρήματα άλλων ερευνών σύμφωνα με τα οποία οι χρήστες τείνουν να δείχνουν εμπιστοσύνη σε άρθρα που ταυτίζονται με τις πεποιθήσεις τους, ανεξάρτητα από την εγκυρότητα του άρθρου³.

¹ Αναφορικά με την έννοια του ψεύδους και την νομική προσέγγισή της βλ. *Αντωνία – Ευαγγελία Παρασκευά Χριστοπούλου*, Η ελευθερία του λόγου στο Διαδίκτυο, ιδίως σε σχέση με τα fake news, Διπλωματική εργασία, ΠΜΣ Δημοσίου Δικαίου, Νομική Σχολή ΕΚΠΑ, 2017-2018, σελ. 18-23 καθώς και *Πηνελόπη Φλώρου*, Ελευθερία της έκφρασης και fake news, Διπλωματική εργασία, ΠΜΣ Δημοσίου Δικαίου, Νομική Σχολή ΕΚΠΑ, 2019-2020, σελ. 30-36.

² Τα ζητήματα αναφορικά με το πρόβλημα σχετικά με τον ορισμό των fake news έχουν αναπτυχθεί αναλυτικά στο Παραδοτέο Κείμενο υπ' αρ. 1 της ΕΕ1 του παρόντος έργου.

³ Βλ. σχετικώς το άρθρο των *Patricia L. Moravec, Randall K. Minas & Alan R. Dennis*, Fake News on Social Media: People Believe What They Want to Believe When it Makes No Sense At All στο MIS Quarterly, issue 4 vol. 43, 2019, σελ. 1343-1360 προσβάσιμο στο url: https://www.researchgate.net/publication/328798002_Fake_News_on_Social_Media_People_Believe_What_They_Want_to_Believe_When_it_Makes_No_Sense_at_All, προσπελάστηκε στις 24.02.2020, καθώς και το άρθρο (το οποίο βασίζεται στην ως άνω έρευνα) των *Sloan Wyatt & Molly Dannenmaier*,

Επόμενο στοιχείο από το οποίο μπορούν να αναγνωριστούν ψευδείς ειδήσεις είναι το *ειδησεογραφικό μέσο το οποίο μεταδίδει την είδηση* (ποσοστό 59,4 %) και κατά βάση η πηγή της είδησης και η αξιοπιστία της [(σε αυτήν μάλιστα αναφέρονται και οι περισσότερες προσωποποιημένες απαντήσεις στην αντίστοιχη ερώτηση 4 (όπως καταγράφονται στην ανάλυση της έρευνας) και βέβαια καταγράφεται ως απάντηση και ο τρόπος με τον οποίο κοινοποιήθηκε η ψευδής είδηση (33,2 %)]. Σε αυτά τα στοιχεία, καταρχάς, μπορεί να εντοπιστεί μια σύγχυση σε ό,τι αφορά την όποια γενίκευση εκ μέρους του πληθυσμού: σε ελεύθερη και τυχόν ελλιπώς διαμορφωμένη εκτίμηση, η ως άνω άποψη συνιστά μια προσέγγιση συλλήβδην απόρριψης συγκεκριμένων πηγών ενώ κάποιες από τις δημοσιεύσεις των πηγών αυτών μπορεί να είναι αληθείς. Τοιουτοτρόπως, εντοπίζονται και σημαντικές προκλήσεις σε επίπεδο de lege ferenda καθώς απαιτείται να βρίσκεται πάντοτε μια χρυσή τομή σε σχέση και με την ελευθερία της έκφρασης⁴.

Ο τίτλος της ψευδούς είδησης είναι, επίσης, ένα χαρακτηριστικό στοιχείο αναγνώρισης των ψευδών ειδήσεων. Σε αυτό το σημείο φαίνεται να πραγματώνεται και η θέση της HLEG για την παραπληροφόρηση σύμφωνα με την οποία ψευδή στοιχεία αναμειγνύονται με αληθή (“... *blended with facts*”)⁵, με δεδομένο ότι πολλές φορές επιλέγεται τίτλος ο οποίος δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα σε αντίθεση ενδεχομένως με κάποιο από το περιεχόμενο της δημοσίευσης.

Τα ως άνω χαρακτηριστικά όπως καταγράφονται ερευνητικά μπορούν να χρησιμοποιηθούν προκειμένου να διαγνωστεί η κατεύθυνση προς την οποία πρέπει να κατευθυνθεί η χάραξη αντεγκληματικής πολιτικής για την πρόληψη της παραπληροφόρησης και της διασποράς ψευδών ειδήσεων. Από τη στιγμή που το

“ ‘Fake News’ Can’t Be Flagged Down”, Νοέμβριος 2019, url: <https://medium.com/texas-mcombs/fake-news-can-t-be-flagged-down-4561d9438703>, προσπελάστηκε στις 24.02.2020.

⁴ Βλ. και αναπτύξεις αναφορικά με τους σχετικούς προβληματισμούς στο Παραδοτέο κείμενο υπ’ αρ. 2 της ΕΕ1 του παρόντος έργου.

⁵ Η μελέτη της Ομάδας Ειδικών Υψηλού Επιπέδου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (HLEG report), βρίσκεται διαθέσιμη στο url: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-online-disinformation> (προσπελάστηκε στις 06.09.2018). Βλ. σχετικά τις σχετικές αναπτύξεις στο Παραδοτέο Κείμενο 1 της ΕΕ1 του παρόντος έργου, σελ. 14.

περιεχόμενο μιας είδησης είναι αυτό το οποίο τελικά έχει τη μεγαλύτερη σημασία, πρέπει να ενισχυθούν οι πρακτικές πρόληψης οι οποίες αναφέρονται σε έλεγχο επαλήθευσης της είδησης από τους ίδιους τους χρήστες (βλ. τις πρακτικές fact-checking⁶). Σε δεύτερο επίπεδο, τα μέσα μετάδοσης ειδήσεων (ΜΜΕ και όχι μόνο, π.χ. πλατφόρμες κοινωνικών δικτύων κ.λπ.) φαίνεται να πρέπει να ακολουθήσουν και αυτά πρακτικές αυτορρύθμισης⁷ ή ετερόνομης ρύθμισης⁸ προκειμένου να ενισχύσουν την αξιοπιστία των μεταδιδόμενων πληροφοριών, λαμβάνοντας βεβαίως υπόψιν το γεγονός ότι η δυνατότητα των παρόχων κοινωνικής δικτύωσης και των ΜΜΕ να επισημαίνουν τα fake news και να είναι αυτοί οι οποίοι ερμηνεύουν τυχόν κακόβουλες προθέσεις⁹

⁶ Για το fact-checking βλ. Παραδοτέο Κείμενο υπ' αρ. 1 της ΕΕ1 του παρόντος έργου και ιδίως Μέρος Γ' παρ. 4.1.2.1 του παρόντος κειμένου.

⁷ Ως αυτορρύθμιση περιγράφονται οι κανόνες συμπεριφοράς που οι «χρήστες - ρυθμιστές του διαδικτύου» μπορούν να επιβάλλουν σε τεχνολογικό και δεοντολογικό επίπεδο (δημιουργία και τήρηση κανόνων δεοντολογίας και όρων χρήσης διαδικτυακών τόπων, δημιουργία συστήματος επίβλεψης επικίνδυνης συμπεριφοράς χρηστών, συστήματα διαιτησίας, τήρηση αρχείων κίνησης και ιχνηλάτηση των ενεργειών κ.α.

Βλ. σχετικά με την αυτορρύθμιση στο διαδίκτυο και την ανάπτυξη της *Αίλιαν Μήτρου*, Το δίκαιο στην κοινωνία της πληροφορίας, εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2002, σελ. 69 επ.

Η δόμηση μιας «κοινωνίας των ψηφιακών/ ηλεκτρονικών πολιτών» (αντίστοιχη με τη σημερινή «κοινωνία των πολιτών») μπορεί και πρέπει να διαδραματίσει ρόλο στην προώθηση της ασφάλειας στα ηλεκτρονικά συστήματα πληροφοριών, προωθώντας αρχές και σχετική ενημέρωση και λειτουργώντας ως κοινωνικού τύπου απάντηση σε παρεκκλίνουσες συμπεριφορές (Βλ. σχετικές αναπτύξεις στο κλασικό έργο της *Mireille Delmas – Marty*, Πρότυπα και τάσεις αντεγκληματικής πολιτικής, Μετάφραση: Χριστίνα Ζαραφονίτου, Βιβλιοθήκη εγκληματολογίας αρ. 8, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996, σελ. 86). Η αυτορρύθμιση, στην οποία οι ίδιοι οι χρήστες έχουν σημαντικό ρόλο, μπορεί και πρέπει να λειτουργήσει ως υποστηρικτική πολιτική των κανόνων δικαίου, οι οποίοι είτε ήδη υφίστανται είτε πρόκειται να θεσπισθούν. Δεδομένου, μάλιστα, ότι σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να υπάρχει (ή να δημιουργηθεί) «νομικό κενό» λόγω και της συνεχούς εξέλιξης της τεχνολογίας, η ύπαρξη δεσμευτικών κωδίκων δεοντολογίας (όχι απλώς κανόνων καλής συμπεριφοράς) υποστηρίζεται ότι είναι απολύτως αναγκαία. Κατά τη Μήτρου (οπ. π.), στην αυτορρύθμιση μπορούν να συμμετάσχουν και κρατικοί φορείς σε ό,τι αφορά στη διαμόρφωση κοινωνικών διαδικασιών για να συντελεστεί αυτή (ρυθμιζόμενη αυτορρύθμιση).

⁸ *Το δίκαιο περιέχει, επίσης, ρύθμιση ετερόνομη. Η ρύθμισή του δεν προέρχεται από τη βούληση των κοινωνιών, αλλά επιβάλλεται έξωθεν · από μία ξένη βούληση, που είναι η οργανωμένη σε κράτος Πολιτεία.*

Οι κανόνες δικαίου θεσπίζονται, με άλλες λέξεις, από το κράτος, το οποίο έχει ... και τον πρώτο λόγο κατά την εφαρμογή τους. Ακόμα και στις σπάνιες περιπτώσεις που οι κανόνες δικαίου τίθενται από άλλους φορείς, αυτό γίνεται πάντα με διαδικασίες που αναγνωρίζει το κράτος.» Έτσι, *Απ. Γεωργιάδης*, τί είναι δίκαιο; Η νομική επιστήμη για όλους, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2018, σελ. 17.

⁹ Βλ. σχετικώς *Ιωάννης Ιγγλεζάκης*, Το νομικό πλαίσιο του Ηλεκτρονικού Εμπορίου, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 159. Ο πάροχος υπηρεσιών διαδικτύου είναι μια ειδικότερη κατηγορία του φορέα παροχής υπηρεσιών της κοινωνίας τη πληροφορίας, που καλύπτει όλο το φάσμα παροχής υπηρεσιών που παρέχονται συνήθως έναντι αμοιβής, με ηλεκτρονικά μέσα εξ αποστάσεως και κατόπιν προσωπικής επιλογής ενός αποδέκτη υπηρεσιών (κατά συνδυασμό των άρ. 2 περ. α' και β' της Οδηγίας 2000/31/ΕΚ για το ηλεκτρονικό εμπόριο και άρ. 1 της Οδηγίας 98/34/ΕΚ, όπως τροποποιήθηκε από την Οδηγία 98/48/ΕΚ).

Επίσης, βλ. τον ορισμό του Συμβουλίου της Ευρώπης που περιγράφει αναλυτικά τις λειτουργίες ενός μεσάζοντος: *“A wide, diverse and rapidly evolving range of players, commonly referred to as “internet*

συνεπάγεται τη διάχυση του ελέγχου και των κινδύνων¹⁰ της λογοκρισίας^{11 12}. Με τη λήψη μέτρων σχετικών με τις δύο πρώτες κατηγορίες, αναπόφευκτα μπορεί να επηρεαστούν και το φαινόμενο ψευδών τίτλων και ο τρόπος κοινοποίησης καθώς με λογικό συνειρμό θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αποτελούν το έλασσον μπροστά στο μείζον του περιεχομένου και της πηγής της είδησης. Προκύπτει, τέλος, ότι μια είδηση που μπορεί να παρουσιάζει χαρακτηριστικά ψευδούς είδησης (όπως π.χ. ο «εντυπωσιακός» υπερβολικός τίτλος)¹³ δύναται να δημιουργήσει αμφιβολία στον αναγνώστη της αναφορικά με το περιεχόμενό της και να γίνει έως κάποιο βαθμό πιστευτή, αν π.χ. ο αναγνώστης δεν προχωρήσει σε ανάγνωση του περιεχομένου, επηρεάζοντας με αυτόν τον τρόπο την άποψη του χρήστη του διαδικτύου για το συγκεκριμένο θέμα.

intermediaries”, facilitate interactions on the internet between natural and legal persons by offering and performing a variety of functions and services. Some connect users to the internet, enable the processing of information and data, or host web-based services, including for user-generated content. Others aggregate information and enable searches; they give access to, host and index content and services designed and/or operated by third parties. Some facilitate the sale of goods and services, including audio-visual services, and enable other commercial transactions, including payments”. (Προοίμιο παρ. 4, Σύσταση υπ’ αριθμ. 2/2018 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης).

¹⁰ Ο Jougleux επισημαίνει σε κάθε περίπτωση τους σχετικούς κινδύνους σε σχέση με την ελευθερία της έκφρασης, ιδίως μέσω της χρήσης αλγορίθμων εκ μέρους των παρόχων οι οποίοι αποκλείουν τις σατιρικές δημοσιεύσεις ή τυχόν αποπλανητικούς τίτλους οι οποίοι δεν είναι κατάλληλοι στο να προκαλέσουν την απόδοση ευθυνών και για αυτό καταλήγει ότι «...η εμπλοκή των μεσολαβητών στην καταπολέμηση του φαινομένου πρέπει να συνοδευτεί από νομοθετική δράση, ώστε να τεθούν σαφή και αμερόληπτα πλαίσια στην συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα». (Philippe Jougleux, Η παραπληροφόρηση στην ψηφιακή εποχή, ΔΙΤΕ (π. ΔΙΜΕΕ) Τεύχος 4/2016, Οκτώβριος - Νοέμβριος - Δεκέμβριος, σελ. 504 επ.).

¹¹ Ευγενία Πρεβεδούρου, Ο ρόλος της πληροφόρησης στη σύγχρονη δημοκρατία και το φαινόμενο των ψευδών ειδήσεων, περιοδικό De jure, τ. 25, 11/2020, έκδοση της European Law Students’ Association (ELSA – Athens), σελ. 18.

¹² Πρέπει να ληφθεί υπόψη και το γεγονός ότι στην Αιτιολογική Έκθεση του νέου γερμανικού νόμου περί Βελτίωσης της Επιβολής της Νομοθεσίας στα Κοινωνικά Δίκτυα (Netzwerkdurchsetzungsgesetz) διαπιστώθηκε ότι η αυτορρύθμιση των κοινωνικών δικτύων δεν απέδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, καθώς το ποσοστό του αποκλεισμού παράνομου περιεχομένου παρέμεινε μικρό (έτσι Δ. Καραγκούνης, Η επιβολή περιορισμών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μετά τον νέο γερμανικό Νόμο περί Βελτίωσης της Επιβολής της Νομοθεσίας στα Κοινωνικά Δίκτυα (Netzwerkdurchsetzungsgesetz) - Επίθεση στην ελευθερία έκφρασης ή αναγκαίο μέσο καταπολέμησης της διαδικτυακής εγκληματικότητας; , ΔΙΤΕ (π. ΔΙΜΕΕ), Τεύχος 3/2018, Ιούλιος - Αύγουστος - Σεπτέμβριος 2018, υποσ. 14. Στο άρθρο αυτό αναλύεται το συγκεκριμένο νομικό κείμενο καθώς και η κριτική που έχει ασκηθεί, ιδίως αναφορικά με την ελευθερία της έκφρασης).

¹³ Επισημαίνεται και η απάντηση στο ερωτηματολόγιο υπ’ αρ. 155, όπου αναφέρεται και η «διάσταση μεταξύ τίτλου και περιεχομένου».

- Η διόγκωση των δυνατοτήτων διασποράς μέσω διαδικτύου και οι τρόποι διασποράς ως χαρακτηριστικό στοιχείο των ψευδών ειδήσεων

Σύμφωνα με τις απαντήσεις στην ερώτηση 1 του ερωτηματολογίου της έρευνας, 72,8% εκ των συμμετεχόντων ενημερώνεται από το διαδίκτυο και 18,4 % από αναρτήσεις σε κοινωνικά δίκτυα.

Τα ποσοστά αυτά καταρχάς εξηγούν τον λόγο για το οποίο το φαινόμενο της παραπληροφόρησης και της διασποράς ψευδών ειδήσεων χρήζει ιδιαίτερης αντιμετώπισης στο σύγχρονο περιβάλλον και κοινωνικό και νομικό γίνεσθαι: η εκδήλωση του φαινομένου των fake news λαμβάνει χώρα πλέον κυρίως στο διαδίκτυο, αφού εκεί λαμβάνει χώρα πλέον και η ενημέρωση!^{14 15} συνιστώντας το φαινόμενο του «καταρράκτη της πληροφορίας», ο οποίος μεταδίδει αληθείς και ψευδείς ειδήσεις με τον ίδιο τρόπο, ειδικά μέσω των διαδικτυακών μέσων κοινωνικής δικτύωσης¹⁶ (αντίστοιχα και με την έννοια “information disorder”¹⁷) και οδηγεί στην κατά τον

¹⁴ Για τη μετάβαση από τα παραδοσιακά μέσα στο διαδίκτυο αναφορικά με την πληροφόρηση βλ. την ανάλυση του Philippe Jougleux στην οποία επισημαίνονται και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε περίπτωσης καθώς και των μέσων ελέγχου που υφίστανται αντίστοιχα εις: *Philippe Jougleux*, Η παραπληροφόρηση στην ψηφιακή εποχή, ΔΙΤΕ (π. ΔΙΜΕΕ) Τεύχος 4/2016, Οκτώβριος - Νοέμβριος – Δεκέμβριος, σελ. 504 επ., κεφ. «Π. Η παραπληροφόρηση στο διαδίκτυο: νέες προκλήσεις και νέες προβληματικές Α. Από τα ΜΜΕ στην κυριαρχία της διαδικτυακής πληροφόρησης».

¹⁵ Ο τ. Πρόεδρος της Δημοκρατίας και Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ Προκόπης Παυλόπουλος επισημαίνει: «... αποτελεί γεγονός αδιαμφισβήτητο ότι τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, με πανίσχυρο «εφαλτήριο» το Διαδίκτυο, έχουν αποβεί απείρως ισχυρότερα των κλασικών Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, ως προς την διάδοση της πληροφορίας και την ανταλλαγή ειδήσεων και απόψεων σε όλα, ανεξάρτητα, τα κοινωνικά στρώματα, ανεξαρτήτως ηλικίας ή οικονομικής δύναμης. Προς αυτή την κατεύθυνση εντυπωσιακή είναι η συμβολή και της ταχύτητας της διάδοσης της πληροφορίας και της είδησης, ασυγκρίτως μεγαλύτερης εκείνης που παρατηρείται στο πεδίο των κλασικών Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης.» Έτσι στο δημοσίευμα της ενημερωτικής ιστοσελίδας news24/7 «Πρ. Παυλόπουλος: Ατελής έλεγχος νομιμότητας στη δραστηριότητα των social media- Το παράδειγμα του Facebook», 15 Απριλίου 2021, url: <https://www-news247-gr.cdn.ampproject.org/c/s/www.news247.gr/politiki/pr-paylopylos-atelis-elegchos-nomimotitas-sti-drastiriotita-ton-social-media-to-paradeigma-toy-facebook.9203042.amp.html>, προσπελάστηκε στις 11.10.2021.

¹⁶ Δημήτριος Κουκιάδης, “Fake News and Post-Truth Politics”: Μια προσέγγιση της διαδικτυακής επικοινωνίας από την οπτική της Θεωρίας του Δικαίου και του Συγκριτικού Δικαίου, Pro Justitia, Ηλεκτρονική εφημερίδα Νομικής Σχολής ΑΠΘ, τ.1 (2018), e-ISSN: 2529-0401 (το περιοδικό και όλα τα άρθρα είναι ελευθέρως προσβάσιμα το url: <https://ejournals.lib.auth.gr/projustitia>), σελ. 13.

¹⁷ Βλ. τις σχετικές αναπτύξεις στο Παραδοτέο Κείμενο υπ’ αρ. 1 της ΕΕ1 του παρόντος έργου και ιδίως στο Μέρος Γ’ παρ. 1.2.2 του ως άνω κειμένου.

Kahneman «γνωστική ευκολία» (“cognitive ease”)¹⁸. Το διαδίκτυο (ιστοσελίδες και μέσα κοινωνικής δικτύωσης)¹⁹ είναι πλέον ο «βασιλιάς» της ενημέρωσης!²⁰ Και όπως έχει ήδη αναπτυχθεί ανωτέρω (ιδίως σε ό,τι αφορά τις ιδιαιτερότητες του κυβερνοεγκλήματος)²¹, οι συμπεριφορές στο διαδίκτυο έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά – παράγοντες οι οποίοι λειτουργούν καταλυτικά στην ανάπτυξη παρεκκλίνουσων και εγκληματικών συμπεριφορών και οι οποίοι αλλάζουν εντελώς και τον χαρακτήρα του ίδιου του φαινομένου (ανωνυμία²², τεράστια δυνατότητα διασποράς σε σχέση με τα παραδοσιακά μέσα²³, διατήρηση για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, ειδικά εργαλεία και λογισμικό για κατασκευή και διασπορά ψευδών ειδήσεων κ.λπ.²⁴)²⁵.

¹⁸ Daniel Kahneman, *Thinking, Fast and Slow*, at 87, Farrar, Straus, and Giroux Publ., New York, 2012. Ο Daniel Kahneman έλαβε Βραβείο Νόμπελ οικονομικών το 2011. Για το θέμα βλ. και Simon Jackson, *Thinking, Decisions and Data: Chapter 5 – Cognitive ease*, 3 Ιουλίου 2019, url: <https://medium.com/@drsimonj/thinking-decisions-and-data-chapter-5-cognitive-ease-c66e8a532a87>, προσπελάστηκε στις 02.09.2021.

¹⁹ «Για μια μεγάλη μερίδα χρηστών, το διαδίκτυο αρχίζει και τελειώνει με το Facebook. Με άλλα λόγια ένα πολύ μεγάλο ποσοστό χρηστών του διαδικτύου ανοίγουν τον υπολογιστή τους ή μπαίνουν στο διαδίκτυο για να μπουν στο Facebook και τα κλείνουν μόλις βγουν από αυτό. Όλο το διαδίκτυο είναι γι’ αυτούς το Facebook. Και αντίστροφα, το Facebook είναι γι’ αυτούς όλο το διαδίκτυο.» Έτσι ο Γ. Πλειος στο άρθρο του Γιώργος Πλειός: Facebook - έξι ώρες ρωγμής, ενημερωτική ιστοσελίδα iEidiseis, 09.10.2021, url: https://www.heidiseis.gr/opinions/113270/giorgos-pleios-facebook-eksi-ores-rogmis?fbclid=IwAR2ElsKkh83mfubk3q--g2_1FFV71dG8nRIUBz89glgMQpnKpUuFHVPnvZg (προσπελάστηκε στις 10.10.2021).

²⁰ Ο Philippe Jougleux επισημαίνει ότι «Στην εποχή της μετα-αλήθειας όπου τα κοινωνικά δίκτυα αντικαθιστούν την δημοσιογραφική έρευνα, είναι γεγονός ότι η παραπληροφόρηση έλαβε ήδη διαστάσεις επιδημίας» (βλ. Philippe Jougleux, *DeepFake μια νομική προσέγγιση*, Τεύχος 3/2020, Ιούλιος - Αύγουστος - Σεπτέμβριος 2020, σελ. 379 επ.).

²¹ Τα χαρακτηριστικά του κυβερνοεγκλήματος αναλύονται στο Παραδοτέο υπ’ αρ. 1 (μέρος Γ’, παρ. 1.5.2) στην ΕΕ1 του έργου.

²² Η σύγχρονη αποκεντρωμένη αρχιτεκτονική συνδέεται με την ανωνυμία καθώς κάθε χρήστης μπορεί να αποκτήσει πρόσβαση στο Διαδίκτυο και να δημιουργήσει προφίλ που να του δίνουν τη δυνατότητα να αλληλεπιδράσει με τους άλλους χρήστες χωρίς να αποκαλύπτεται η πραγματική του ταυτότητα. Για την ανωνυμία στο διαδίκτυο βλ. ενδεικτικά Ιωάννης Ιγγλεζάκης, *Ελευθερία Έκφρασης και ανωνυμία στο Διαδίκτυο: το παράδειγμα των ιστολογίων*, ΔιΜΕΕ 3/2011, σελ. 317-324.

²³ Το ΕΔΔΑ στην απόφασή του Willem v. France έλαβε θέση για τη δυνατότητα της μαζικής επικοινωνίας που προσφέρει το διαδίκτυο, και τις επιπτώσεις αυτής στη δημόσια σφαίρα, σε σχέση με τα παραδοσιακά μέσα μετάδοσης της πληροφορίας ως προς το ότι η χρήση του διαδικτύου προσδίδει πολλαπλασιαστική ισχύ.

²⁴ Βλ. το ενδιαφέρον άρθρο του Philippe Jougleux, *Deepfake μια νομική προσέγγιση ΔΙΤΕ (π. ΔΙΜΕΕ)*, Τεύχος 3/2020, Ιούλιος - Αυγούστος - Σεπτέμβριος 2020, αναφορικά με τις τεχνολογικές εφαρμογές παραποίησης περιεχομένου.

²⁵ Βλ. και τα αναφερόμενα στο πόνημα του Δημήτριου Κουκιάδη, “Fake News and Post-Truth Politics”: Μια προσέγγιση της διαδικτυακής επικοινωνίας από την οπτική της Θεωρίας του Δικαίου και του Συγκριτικού Δικαίου, *Pro Justitia*, Ηλεκτρονική επετηρίδα Νομικής Σχολής ΑΠΘ, τ.1 (2018), e-ISSN: 2529-0401 (το περιοδικό και όλα τα άρθρα είναι ελεύθερος προσβάσιμα το url: <https://ejournals.lib.auth.gr/projustitia>), σελ. 13: “Αυτό που έχει αλλάξει, είναι η υπερ-μεγέθυνση της

Επιβεβαιώνεται, δηλαδή, από τα αποτελέσματα της έρευνας και η θέση ότι οι ψευδείς ειδήσεις έχουν καταστεί αντικείμενο ειδικής μελέτης ένεκα και των καινοτομιών στη μαζική ψηφιακή επικοινωνία μέσω των πληροφοριακών και των κοινωνικών δικτύων, τα οποία προτιμώνται περισσότερο από τους πολίτες²⁶.

Εξάλλου, αντίστοιχη επιβεβαίωση προκύπτει και στις απαντήσεις στην ερώτηση 9 αναφορικά με το οικονομικό όφελος από τη διασπορά ψευδών ειδήσεων: ως βασικές περιπτώσεις καταγράφονται η αύξηση επισκεψιμότητας και το clickbaiting καθώς η δι' αυτών αύξηση των διαφημιστικών εσόδων. Σε αυτό το σημείο δέον να αναφερθεί και ότι από τη συγκεκριμένη απάντηση το όφελος το οποίο προσδιορίζουν οι απαντώντες είναι περισσότερο αυτό που προκύπτει από το άμεσο οικονομικό κίνητρο για τη δημιουργία και τη διασπορά ψευδών ειδήσεων και λιγότερο από το έμμεσο οικονομικό κίνητρο²⁷. Άρα, η «οικονομία του διαδικτύου» αποτελεί ένα ακόμα στοιχείο το οποίο αποδεικνύει ότι το διαδίκτυο είναι εύφορο περιβάλλον για την ευδοκίμηση της παραπληροφόρησης.

2. Θυματοποίηση χρηστών του διαδικτύου

Καταρχάς, 44,7 % των συμμετεχόντων έχουν από πολλές φορές έως συχνά πιστέψει ψευδείς ειδήσεις, ποσοστό το οποίο δηλώνει πως η παραπληροφόρηση είναι ένα σημαντικό πρόβλημα (λαμβανομένων υπόψιν και των ερμηνευτικών αναλύσεων

ασύγχρονης δημιουργίας και πρόσβασης στην πληροφορία, της αριθμητικής συμμετοχής των χρηστών, η εκτόξευση της χρήσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, η σταδιακή ενσωμάτωση διασπαστικών τεχνολογιών, όπως το διαδίκτυο των πραγμάτων, η τεχνητή νοημοσύνη, η τεχνολογία blockchain, η σχεδόν κυριαρχία της αυτορρύθμισης και ενός ιδιότυπου “softlaw” όσον αφορά στους κανόνες δημιουργίας, κατοχής, και διανομής της πληροφορίας, καθώς και η διαφορετική χρονική διατηρησιμότητα μιας είδησης ή πληροφορίας στο διαδίκτυο. Αυτό που έχει, επίσης, σίγουρα αλλάζει είναι ο τεράστιος όγκος δεδομένων, ειδήσεων, πληροφοριών που δημιουργούνται με, συνεχώς, αυξανόμενους ρυθμούς. Κάθε λεπτό υπολογίζεται ότι διακινούνται 18 εκατομμύρια μηνύματα, 4,3 εκατομμύρια βίντεο στο YouTube, και “φορτώνονται” 375.000 εφαρμογές.”

²⁶ Δημήτριος Κουκιάδης, “Fake News and Post-Truth Politics”: Μια προσέγγιση της διαδικτυακής επικοινωνίας από την οπτική της Θεωρίας του Δικαίου και του Συγκριτικού Δικαίου, Pro Justitia, Ηλεκτρονική εφημερίδα Νομικής Σχολής ΑΠΘ, τ.1 (2018), e-ISSN: 2529-0401 (το περιοδικό και όλα τα άρθρα είναι ελευθέρως προσβάσιμα το url: <https://ejournals.lib.auth.gr/projustitia>), σελ. 13.

²⁷ Για τη σχετική ανάλυση περί άμεσου και έμμεσου οικονομικού κινήτρου βλ. τις αναλύσεις στο Παραδοτέο υπ’ αρ. 1 (παρ. 3.2) της ΕΕ1 του παρόντος έργου.

σχετικά με τη συγκεκριμένη απάντηση). Επίσης, ποσοστό 57,1 % των συμμετεχόντων δηλώνουν ότι έχουν μεταβάλλει την απόφαση ή την συμπεριφορά ή την στάση τους για κάποιο συγκεκριμένο θέμα χάριν ειδήσης η οποία τελικά αποδείχθηκε ψευδής. Επομένως, καταγράφεται επομένως σημαντικός βαθμός επιρροής της διασποράς των ψευδών ειδήσεων²⁸. Επίσης, η διαπίστωση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία σε συνδυασμό με την αλλαγή μετά τον ν. 4619/2019 της διάταξης του ά. 191 ΠΚ²⁹ κατά την παρ. 1 της οποίας: *«Όποιος δημόσια ή μέσω του διαδικτύου διαδίδει ή διασπείρει με οποιονδήποτε τρόπο ψευδείς ειδήσεις με αποτέλεσμα να προκαλέσει φόβο σε αόριστο αριθμό ανθρώπων ή σε ορισμένο κύκλο ή κατηγορία προσώπων, που αναγκάζονται έτσι να προβούν σε μη προγραμματισμένες πράξεις ή σε ματαίωσή τους, με κίνδυνο να προκληθεί ζημία στην οικονομία, στον τουρισμό ή στην αμυντική ικανότητα της χώρας ή να διαταραχθούν οι διεθνείς της σχέσεις, τιμωρείται με φυλάκιση έως τρία έτη ή χρηματική ποινή»*. Η επόμενη τροποποίηση με τον ν. 4855/2021 και η αλλαγή του επισήμασμένου χωρίου καταδεικνύει τις παλλινωδίες των νομικών ρυθμίσεων.

Οικονομική ζημία ή/και οικονομικό όφελος;

Τα ερευνητικά πορίσματα αναφορικά με την οικονομική ζημία δεν είναι επιβεβαιωτικά. Μόλις τρεις συμμετέχοντες αναφέρουν οικονομική ζημία τους, επομένως η συνθήκη αυτή φαίνεται να μην αποτελεί στοιχείο το οποίο θα επιβεβαιώσει την υπόθεση αυτή.

Το ποσοστό που υποστηρίζει ότι δεν έχει διαπιστώσει οικονομικό όφελος είναι σημαντικό και πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψιν αναφορικά με την ένταση που αποδίδεται στο ζήτημα της παραπληροφόρησης, σκεπτόμενοι ότι οι συνέπειες της ίσως

²⁸ ... καταρριπτομένου και του επιχειρήματος ότι η ύπαρξη και μόνον διαδικτυακών Μέσων εγγυάται την πλουραλιστική ενημέρωση των πολιτών (έτσι Κώστας Στρατηλάτης, Η ανεκπλήρωτη συνταγματική επιταγή για αντικειμενική και με ίσους όρους μετάδοση πληροφοριών και ειδήσεων, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, σελ. 35).

²⁹ Βλ. για ανάλυση του νέου άρθρου 191 ΠΚ (μετά τον ν. 4619/2019) το άρθρο του γράφοντος: Φ. Σπυρόπουλος, "Διασπορά ψευδών ειδήσεων – Αναλυτική προσέγγιση του ά. 191 ΠΚ μετά τον ν. 4619/2020", επιστημονικό περιοδικό της Νομικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης "Επιθεώρηση Δικαίου Πληροφορικής - Information Law Journal", Τ. 1 (2021), E-ISSN: 2732-6004, url: <http://ejournals.lib.auth.gr/infolawj/>

δεν είναι τόσο επιζήμιες. Ωστόσο, ο υπαρκτός αντίλογος εκφράζεται από το γεγονός ότι η μη διαπίστωση του οικονομικού οφέλους από το δείγμα δεν σημαίνει ότι τούτο δεν υπάρχει (εξάλλου είναι γεγονός ότι οι πράξεις οι οποίες τυποποιούνται ως εγκλήματα τελούνται «εν κρυπτώ και παραβύστω»).

Βέβαια, σε συνάρτηση και με την προηγούμενη προσέγγιση, η ζημία αυτή μάλλον υπολαμβάνεται από τους συμμετέχοντες ως άμεση ζημία, μη δυνάμενοι οι συμμετέχοντες να εκτιμήσουν την οποία έμμεση ζημία και δημιουργία οφέλους σε τρίτον την οποία μπορεί να υφίστανται από τη διασπορά των ψευδών ειδήσεων (βλ. και σχετική ανωτέρω ανάπτυξη αναφορικά με την πρώτη υπόθεση έρευνας). Αυτή η θεώρηση μπορεί να συμπληρωθεί από τις απαντήσεις του δείγματος για το οικονομικό όφελος, καθώς ποσοστό 46,5 % έχουν διαπιστώσει οικονομικό όφελος αυτού που διασπείρει ψευδή είδηση και εξειδικεύουν σχετικώς την απάντησή τους συναρτώντας το με έμμεσο οικονομικό κίνητρο³⁰ (αύξηση επισκεψιμότητας, αύξηση διαφημιστικών εσόδων και τιμής πώλησης προϊόντων κ.α.)³¹.

Η οικονομική διάσταση της παραπληροφόρησης³² φαίνεται τελικά να θεωρείται σημαντική για το δείγμα, καθώς περίπου 2 στους 3 συμμετέχοντες υποστηρίζουν ότι η ελληνική ποινική νομοθεσία πρέπει να αυστηροποιηθεί σε περίπτωση διασποράς ψευδών ειδήσεων με σκοπό οικονομικό όφελος ή πρόκληση ζημίας. Προς αυτήν την κατεύθυνση μάλλον τείνει και η τροποποίηση του ά. 191 ΠΚ με τον ν. 4855/2021 σύμφωνα με την οποία *τιμωρείται και ο πραγματικός ιδιοκτήτης ή εκδότης του μέσου σε περίπτωση διασποράς ψευδών ειδήσεων*, καθώς ενδεχομένως να μπορεί να θεωρηθεί

³⁰ Σημαντική αναφορικά με το «έμμεσο οικονομικό όφελος» ή/ και την «έμμεση ζημία», όπως αναφέρεται στο παρόν έργο, μπορεί να θεωρηθεί η θεωρία των ασύμμετρων πληροφοριών σχετικά με τη λειτουργία των αγορών (“the modern theory of markets with asymmetric information”) όπως διατυπώνεται από τους George Akerlof (University of California, Berkeley), Michael Spence (Stanford University) και Joseph Stiglitz (Columbia University). Οι ασύμμετρες πληροφορίες είναι ένα κοινό χαρακτηριστικό των αλληλεπιδράσεων της αγοράς. Αυτό το έργο έχει πράγματι μεταμορφώσει τον τρόπο που σκέφτονται οι οικονομολόγοι σχετικά με τη λειτουργία των αγορών, αναδεικνύοντας την έμμεση αλλά συνάμα ουσιαστική αξία της πληροφορίας. Βλ. αναλυτικές πληροφορίες στο άρθρο των K.-G. Löfgren, T. Persson and J. W. Weibull, Markets with Asymmetric Information: The Contributions of George Akerlof, Michael Spence and Joseph Stiglitz, Scand. J. of Economics 104(2), 195–211, 2002.

³¹ Βλ. σχετικές αναπτύξεις στο Παραδοτέο υπ’ αρ. 4 της ΕΕ3 του παρόντος έργου.

³² Σύμφωνα με έρευνα του Πανεπιστημίου της Βαλτιμόρης η επίδραση των fake news κοστίζει στην παγκόσμια οικονομία 78 εκατομμύρια δολάρια ετησίως, url του σχετικού άρθρου που σχολιάζει την έρευνα: <https://www.mediapost.com/publications/article/343603/study-finds-fake-news-has-real-cost-78-billion.html>, προσπελάστηκε στις 25.02.2020.

ότι αυτός καρπώνεται και το σχετικό όφελος (μολονότι, βεβαίως, στην αιτιολογική έκθεση δεν πραγματοποιείται καμία σχετική ανάλυση).

3. Έλεγχος γενικοπροληπτικής αποτελεσματικότητας της ελληνικής ποινικής νομοθεσίας και προτάσεις de lege ferenda για τη σύγχρονη νομοθετική αντιμετώπιση

Οι απαντήσεις του δείγματος καταδεικνύουν σαφώς ότι οι ποινικές διατάξεις, όπως ισχύουν στην ελληνική έννομη τάξη, είναι λίγο έως καθόλου αποτελεσματικές για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης και της διασποράς ψευδών ειδήσεων, επιβεβαιώνοντας την υπόθεση της έρευνας περί ανεπάρκειας αυτών. Από την έρευνα προκύπτει, επίσης, ότι η περιορισμένη νομολογιακή εφαρμογή τους³³ καταδεικνύει περισσότερο ότι μάλλον δεν εξυπηρετούν στην καταγγελία και άρα καταγραφή και τιμώρηση των περιπτώσεων αυτών.

Μπορεί μάλλον να υποστηριχθεί ότι αυτήν την προβληματική εφαρμογή έχει διαπιστώσει και ο ίδιος ο νομοθέτης καθώς μέσα σε λιγότερο από τρία χρόνια έχουν ισχύσει για την αντιμετώπιση της διασποράς ψευδών ειδήσεων τρεις διαφορετικές νομικές προβλέψεις στο πλαίσιο του ά. 191 ΠΚ (πέραν των λοιπών ειδικότερων διατάξεων που αναφέρονται σε ψευδείς ειδήσεις π.χ. ά. 162 ΠΚ κ.λπ.)!

Συγκεκριμένα, η διάταξη του ά. 191 ΠΚ, μέχρι την ψήφιση του ν. 4619/2019, είχε ως ακολούθως:

«Άρθρο 191.

1. Σε φυλάκιση τουλάχιστον τριών μηνών και σε χρηματική ποινή καταδικάζεται όποιος διασπείρει με οποιονδήποτε τρόπο ψευδείς ειδήσεις ή φήμες ικανές να επιφέρουν ανησυχίες ή φόβο στους πολίτες ή να ταραξούν τη δημόσια πίστη ή να κλονίσουν την

³³ Βλ. τα σχετικώς διαλαμβανόμενα στα Παραδοτέα Κείμενα υπ' αρ. 2 και 3 της ΕΕ1 του παρόντος έργου καθώς και Πηνελόπη Φλώρου, Ελευθερία της έκφρασης και fake news, Διπλωματική εργασία, ΠΙΜΣ Δημοσίου Δικαίου, Νομική Σχολή ΕΚΠΑ, 2019-2020, σελ. 36-39.

εμπιστοσύνη του κοινού στο εθνικό νόμισμα ή στις ένοπλες δυνάμεις της χώρας ή να επιφέρουν διαταραχή στις διεθνείς σχέσεις της χώρας. Αν η πράξη τελέστηκε επανειλημμένα μέσω του τύπου, ο υπαίτιος καταδικάζεται σε φυλάκιση τουλάχιστον έξι μηνών και σε χρηματική ποινή τουλάχιστον πεντακοσίων ενενήντα (590) ευρώ.

2. Όποιος από αμέλεια γίνεται υπαίτιος κάποιας από τις πράξεις της προηγούμενης παραγράφου τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι ενός έτους ή με χρηματική ποινή.»

Η τροποποίηση του ποινικού κώδικα με τον ν. 4619/2019³⁴ επέφερε αλλαγές και στη διάταξη του άρθρου 191 και αυτή διαμορφώθηκε ως εξής:

«Άρθρο 191

Διασπορά ψευδών ειδήσεων

1. Όποιος δημόσια ή μέσω του διαδικτύου διαδίδει ή διασπείρει με οποιονδήποτε τρόπο ψευδείς ειδήσεις με αποτέλεσμα να προκαλέσει φόβο σε αόριστο αριθμό ανθρώπων ή σε ορισμένο κύκλο ή κατηγορία προσώπων, που αναγκάζονται έτσι να προβούν σε μη προγραμματισμένες πράξεις ή σε ματαίωσή τους, με κίνδυνο να προκληθεί ζημία στην οικονομία, στον τουρισμό ή στην αμυντική ικανότητα της χώρας ή να διαταραχθούν οι διεθνείς της σχέσεις, τιμωρείται με φυλάκιση έως τρία έτη ή με χρηματική ποινή.

2. Όποιος από αμέλεια γίνεται υπαίτιος της πράξης της προηγούμενης παραγράφου τιμωρείται με χρηματική ποινή ή παροχή κοινοφελούς εργασίας.»

Σύμφωνα, δε, με την αιτιολογική έκθεση του ν. 4619/2019³⁵ για τις τροποποιήσεις επί της διατάξεως του άρθρου 191 του Ποινικού Κώδικα, αναφέρεται ότι:

«Στο έγκλημα αυτό έχει ενταχθεί το έγκλημα της διασποράς ψευδών ειδήσεων. Στη διάταξη αυτή επαναλαμβάνεται ουσιαστικά η ισχύουσα διάταξη του ΠΚ, με δύο ουσιώδεις διαφοροποιήσεις. Για την ολοκλήρωση του εγκλήματος δεν θεωρείται πλέον αρκετή η διασπορά ψευδών ειδήσεων ή φημών ικανών να επιφέρουν ανησυχίες ή φόβο στους πολίτες, να ταράζουν τη δημόσια πίστη ή να κλονίσουν την εμπιστοσύνη του κοινού στο εθνικό νόμισμα ή στις ένοπλες δυνάμεις της χώρας, αλλά απαιτείται να προκληθεί

³⁴ Βλ. τον ποινικό κώδικα μετά την ψήφιση του ν. 46219/2019 στο url: <https://www.e-nomothesia.gr/kat-kodikos-nomothesias/nomos-4619-2019-phok-95a-11-6-2019.html>, προσπελάστηκε στις 19.06.2019.

³⁵ Βλ. Αιτιολογική έκθεση του ν. 4619/2019, url: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/k-poinkod-eis-NEO.pdf>, προσπελάστηκε στις 22.06.2019.

πράγματι φόβος σε αόριστο αριθμό ανθρώπων ή σε ορισμένο κύκλο ή κατηγορία προσώπων, που αναγκάζονται έτσι να προβούν σε μη προγραμματισμένες πράξεις ή σε ματαίωσή τους, με κίνδυνο να προκληθεί ζημία στην οικονομία, στον τουρισμό ή στην αμυντική ικανότητα της χώρας ή να διαταραχθούν οι διεθνείς της σχέσεις. Καταργείται επίσης η διακεκριμένη μορφή του δεύτερου εδαφίου του άρθρου 191 παρ. 1 ΠΚ. Αντιθέτως προστίθεται ως παρ. 2 η από αμέλεια τέλεση του εγκλήματος»³⁶.

Δεδομένων των αναγκών που κατεγράφησαν ιδίως και εν όψει της πανδημίας του covid-19, ο νομοθέτης επέλεξε να τροποποιήσει εκ νέου το εν λόγω άρθρο με τον ν. 4855/2021. Συγκεκριμένα, ορίζεται στην νέα διάταξη:

«Όποιος δημόσια ή μέσω του διαδικτύου διαδίδει ή διασπείρει με οποιονδήποτε τρόπο ψευδείς ειδήσεις που είναι ικανές να προκαλέσουν ανησυχίες ή φόβο στους πολίτες ή να κλονίσουν την εμπιστοσύνη του κοινού στην εθνική οικονομία, στην αμυντική ικανότητα της χώρας ή στη δημόσια υγεία τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τριών (3) μηνών και χρηματική ποινή. Εάν η πράξη τελέστηκε επανειλημμένα μέσω του τύπου ή μέσω διαδικτύου, ο υπαίτιος τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον έξι (6) μηνών και χρηματική ποινή. Με την ίδια ποινή τιμωρείται και ο πραγματικός ιδιοκτήτης ή εκδότης του μέσου με το οποίο τελέστηκαν οι πράξεις των προηγούμενων εδαφίων».

Με την νέα πρόβλεψη αυστηροποιούνται οι ποινές –με τη δυνατότητα πλέον και εγκλεισμού των υπαιτίων, σύμφωνα και με τις διατάξεις του νέου ποινικού κώδικα για την εκτέλεση των ποινών –, προστίθεται το πεδίο της δημόσιας υγείας και μετατρέπεται πάλι η διασπορά ψευδών ειδήσεων από έγκλημα συγκεκριμένης διακινδύνευσης σε έγκλημα δυνητικής διακινδύνευσης. Δηλαδή, ο νόμος παύει να απαιτεί την πρόκληση

³⁶ Από απλή επισκόπηση της διατάξεως ως ίσχυε μέχρι την 30^η.06.2019 και ως ισχύει από την 01^η.07.2019 καθώς και από την αιτιολογική έκθεση του ν. 4619/2019, καθίσταται εύκολα εμφανής η προχειρότητα στην σύνταξη της. Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι η από αμέλεια τέλεση του εγκλήματος τιμωρούνταν ήδη και από την προγενέστερη διάταξη και δη από το 1953 και δεν εισήχθη με τον ν. 4619/2019, όπως αναφέρεται εσφαλμένως στην αιτιολογική του έκθεση. Συγκεκριμένα, η δεύτερη παράγραφος αυτή, η οποία τιμωρεί την από αμέλεια τέλεση του εγκλήματος, προστέθηκε στο άρθρο με την πρώτη μετά την ισχύ του ΠΚ τροποποίησή του από το ά. 5 του ν.δ. 2493/1953 (βλ. *I. Μανωλεδάκης*, Επιβουλή της δημόσιας τάξης, Άρθρα 183-197, 2η έκδοση, εκδόσεις Ποινικού Δικαίου, 1994, σελ. 227 και ΑΠ 197/1961, ΠοινΧρον 1961, σελ. 467 επ.).

φόβου ή ανησυχίας στους πολίτες και αρκείται στην πιθανότητα να προκληθούν αυτά συναισθήματα από τη διάδοση μιας ψευδούς είδησης³⁷.

Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του ως άνω Νόμου³⁸ με την προτεινόμενη ρύθμιση αντικαθίσταται το άρθρο 191 Π.Κ. και επαναφέρεται εν μέρει στη μορφή, την οποία είχε υπό το καθεστώς του προϊσχύσαντος Ποινικού Κώδικα, καθόσον η ισχύουσα μορφή του, η οποία απαιτεί τη διενέργεια εκ μέρους των πολιτών μη προγραμματισμένων πράξεων ή τη ματαίωση αυτών, δεν εισφέρει στον σκοπό της ύπαρξης της προκειμένης διάταξης, που αποβλέπει στην προστασία της υπό στενή έννοια δημόσιας τάξης, δηλαδή της επικρατούσας στο κράτος ευταξίας συνεπεία της γενικής υποταγής στην έννομη τάξη. Ειδικότερα, αυτή συνίσταται στην ειρηνική και ήρεμη συνύπαρξη και διαβίωση των πολιτών, οι δε αναφερόμενες σε αυτή ψευδείς ειδήσεις πρέπει να είναι επιτήδειες να κλονίσουν την εμπιστοσύνη των πολιτών αναφορικά με την εξασφάλιση της κοινής ειρήνης και την πεποίθησή τους περί της διατήρησης της ειρηνικής διαβίωσης τους εντός του κράτους³⁹.

³⁷ Βλ. Π. Αλεξανδρής, Κ. Καραγκούνης, Θ. Ξανθόπουλος, Αλ. Σκούρας, Fake news: Ντιμπίετ στην «Κ» για την αυστηροποίηση των ποινών για τη διασπορά τους, 28.10.2021, διαδικτυακά διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://www.kathimerini.gr/society/561558502/fake-news-ntimpeit-stin-k-gia-tin-aystiropoiisi-ton-poinon-gia-ti-diaspora-toys/> προσπελάστηκε στις 16.12.2021.

³⁸ Βλ. Αιτιολογική Έκθεση Ν. 4855/2021, διαδικτυακά διαθέσιμη στον σύνδεσμο <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/11768663.pdf> προσπελάστηκε στις 16.12.2021.

³⁹ Για την τροποποίηση της διάταξης διατυπώθηκαν πλείστες αντιρρήσεις. Βλ. ενδεικτικά: ΕΣΗΕΑ: Ο Μητσοτάκης φιμώνει με το άρθρο 36 τους δημοσιογράφους, 11.11.2021, <https://1voice.gr/esiea-o-mitsotakis-fimonei-me-to-arthro-36-toys-dimosiografoys/> όπου αναφέρεται ότι: «ην άμεση απόσυρση του άρθρου 36 του σχεδίου νόμου με το οποίο προωθείται η τροποποίηση του άρθρου 191 του Ποινικού Κώδικα ζητεί το Διοικητικό Συμβούλιο της Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών για τους ακόλουθους λόγους:

Στο νομοσχέδιο με την επικείμενη τροποποίηση του άρθρου 191 του Ποινικού Κώδικα περί διασποράς ψευδών ειδήσεων, ελλοχεύει ο κίνδυνος να παρεμβαίνει η Δικαιοσύνη και να περιορίζει την συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία του λόγου και την έκφραση απόψεων για ό,τι συμβαίνει γύρω μας, με την αιτιολογία ότι έτσι διασπείρονται ψευδείς ειδήσεις που προκαλούν ανησυχία στους πολίτες και κλονίζεται η εμπιστοσύνη του κοινού.

Στην πράξη, ποινικοποιείται η προσωπική άποψη και η έκφρασή της στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης ή στο Διαδίκτυο, ενώ σαφώς και δεν αποτελεί είδηση αλλά προσωπική κρίση.

Το εν λόγω άρθρο είχε ξανατροποποιηθεί το 2019, όταν και επήλθε η διαφοροποίηση που επιδιώκεται να ανατραπεί σήμερα...Με την προηγούμενη διάταξη η τιμωρία προβλεπόταν, μετά την επέλευση του αποτελέσματος. Η διαφορά αυτή καθιστά απαραίτητο τον ορισμό των ορίων της πράξης, δηλαδή πρέπει να προσδιοριστεί σαφώς τι εννοεί ο νόμος ως ψευδή είδηση, που είναι ικανή να προκαλέσει ανησυχία ή φόβο.

Αυτό είναι επιβεβλημένο διότι δεν υπάρχει διαχωρισμός της είδησης από την έκφραση της άποψης κάποιου επί συγκεκριμένου ζητήματος, που διαμορφώνεται σύμφωνα με την προσωπική κρίση του, καθόσον υποκρύπτεται ο κίνδυνος να βρεθούμε οι δημοσιογράφοι ποινικά υπόλογοι γιατί, εκφράζοντας την άποψή μας επί συγκεκριμένων θεμάτων, μπορεί να προκαλέσουμε ανησυχίες ή φόβο στους πολίτες. Έτσι όπως

Επιπλέον, με την προτεινόμενη διάταξη συμπεριλαμβάνεται ρητά και η δημόσια υγεία, προσθήκη αναγκαία, καθώς, κατά τη διάρκεια της πανδημίας του κορωνοϊού COVID19, έχουν παρατηρηθεί φαινόμενα εκτεταμένης διασποράς ειδήσεων και πρόκλησης ανησυχίας και πανικού στους πολίτες ιδίως για θέματα δημόσιας υγείας. Επιπλέον, εισάγεται πρόβλεψη και για τον πραγματικό ιδιοκτήτη ή εκδότη του μέσου με το οποίο τελέστηκαν οι πράξεις που περιγράφονται στο άρθρο αυτό, σε περίπτωση βέβαια που αποδειχθεί ο δόλος του, ο οποίος πρέπει να καλύπτει τη συνείδησή του ότι οι ειδήσεις είναι ψευδείς και ικανές να επιφέρουν κάποια από τα περιγραφόμενα αποτελέσματα. Τέλος, καταργείται η παρ. 2 του άρθρου 191 ΠΚ που τιμωρεί την εξ αμελείας τέλεση της πράξης διότι η ποινική της απαξία εξαντλείται στους δράστες εκείνους, συντάκτες, εμφανιζόμενους ή υποκρυπτόμενους ιδιοκτήτες ή εκδότες που εκ προθέσεως και συνειδητά μεταδίδουν ψευδείς ειδήσεις, καταχρώμενοι την ελευθερία έκφρασης που τους παρέχει το ισχύον συνταγματικό πλαίσιο, για την εξυπηρέτηση ξένων προς τους σκοπούς της κινήτρων, συμπεριφορά η οποία «εκθέτει» το δημοσιογραφικό λειτούργημα και καταστρατηγεί τις αρχές και αξίες της δημοκρατίας⁴⁰.

Ευλόγως μπορούμε να εικάσουμε ότι το δείγμα είναι σε κάθε περίπτωση συγχυσμένο καθώς, όσο και αν μπορεί να υποστηριχθεί ότι «άγνοια νόμου απαγορεύεται»(!), δεν είναι δυνατόν για τον μέσο πολίτη να παρακολουθεί με λεπτομέρεια τις αλλαγές αυτές. Επομένως, η έρευνα δύναται να καταγράψει μια γενική αίσθηση και στάση αναφορικά με την αποτελεσματικότητα της νομοθεσίας απέναντι στο πρόβλημα.

Σε επίπεδο, επομένως, αποτελεσμάτων της έρευνας, η αυστηροποίηση της νομοθεσίας (μόλις ένα ελάχιστο ποσοστό υποστηρίζει την αποποινικοποίηση της διασποράς ψευδών ειδήσεων, το οποίο σε καμία περίπτωση δεν είναι αρκετό προκειμένου να επηρεάσει αυτή τη στιγμή την κατεύθυνση της νομοθεσίας) σε περίπτωση σκοπού

είναι η τροπολογία, η δημιουργία αυτού του φόβου, σύμφωνα με το νόμο, κρίνεται αν προκλήθηκε από έναν Εισαγγελέα, κατά τη δική του κρίση.»

⁴⁰ Βλ. Π. Αλεξανδρή, Κ. Καραγκούνης, Θ. Ξανθόπουλος, Αλ. Σκούρας, Fake news: Ντιμπίτ στην «Κ» για την αυστηροποίηση των ποινών για τη διασπορά τους, 28.10.2021, διαδικτυακά διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://www.kathimerini.gr/society/561558502/fake-news-ntimpeit-stin-k-gia-tin-aystiropoisi-ton-poinon-gia-ti-diaspora-toys/> προσπελάστηκε στις 16.12.2021.

επηρεασμού του εκλογικού αποτελέσματος (ποσοστό 71%) και σκοπού οικονομικού οφέλους ή ζημίας (ποσοστό 66,8%)⁴¹ - με ιδιαίτερη μάλιστα αναφορά και των δύο αυτών περιπτώσεων σε σχετική ερώτηση ανοικτού τύπου - καθώς και σε περαιτέρω περιπτώσεις (θέματα που αφορούν την υγεία, την εθνική ασφάλεια και τα εθνικά θέματα, την τιμή και την υπόληψη προσώπων καθώς και θέματα τα οποία πλήττουν την κοινωνική ευρυθμία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, ανηλίκους και ευάλωτες κοινωνικές ομάδες κ.α.) υποστηρίζεται από το δείγμα. Εξάλλου, δέον να υπομνησθεί ότι «όταν οι νόμοι συμπορεύονται με τα πολιτικά, ηθικά, κοινωνικά και αξιακά πρότυπα μιας κοινωνίας ή μεγάλου μέρους της, έχουν μεγάλες πιθανότητες αποδοχής και συμμόρφωσης των ατόμων σ' αυτούς»⁴².

Ο καθορισμός των περιπτώσεων στις οποίες προτείνεται αυστηρότερη τιμώρηση, όπως προκύπτει από την έρευνα, φαίνεται να μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο πληθυσμός συγκεκριμενοποιεί τις περιπτώσεις κατά τις οποίες ζητά την αυστηρότερη εφαρμογή των ποινικών νόμων σε αντιδιαστολή με το δικαίωμα ελευθερίας της έκφρασης, αναζητώντας την ασφάλεια στην αξιοπιστία της πληροφορίας σε συγκεκριμένους τομείς, σε μια ειδικότερη εφαρμογή του διπόλου ελευθερίας και ασφάλειας⁴³. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψιν, σύμφωνα και με την Βασιλάκη, ότι ο σύγχρονος ρόλος του ποινικού δικαίου για τις ανωτέρω συμπεριφορές (πρέπει να) είναι περιορισμένος, ως μη έχων την επιθυμητή προληπτική επίδραση⁴⁴, πρέπει σε κάθε περίπτωση να

⁴¹ Βλ. ενδεικτικά την περίπτωση του like-pharming (Αναφορικά με το like-pharming βλ. *Philippe Jougleux*, Η παραπληροφόρηση στην ψηφιακή εποχή, ΔΙΤΕ (π. ΔΙΜΕΕ) Τεύχος 4/2016, Οκτώβριος - Νοέμβριος - Δεκέμβριος, σελ. 504 επ. και ιδίως υποσ. 25 καθώς και αναπτύξεις στην ΕΕ1 του παρόντος έργου).

⁴² Έτσι Έφη Λαμπροπούλου, Κοινωνιολογία του ποινικού δικαίου και των θεσμών της ποινικής δικαιοσύνης, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2012, σελ. 212.

⁴³ Αναφορικά με τη «σχέση» ελευθερίας και ασφάλειας στη σύγχρονη αντεγκληματική πολιτική βλ. τις πολύ ενδιαφέρουσες αναπτύξεις του Ν. Κουράκη, Ασφάλεια και ελευθερία – Τα μεταξύ τους στατικά και δυναμικά όρια και του Θ. Παπαθεοδώρου, Κυβερνητική της Ασφάλειας και Αντεγκληματική πολιτική: η ποινική διαχείριση των δικαιωμάτων και τα δύο πονήματα εις: Χ. Ζαραφωνίτου (επιμ.), (Αν)Ασφάλεια, αντεγκληματική πολιτική και δικαιώματα του Ανθρώπου, υπ' αρ. 7 σειράς εκδόσεων Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών τμήματος Νομικής Πανεπιστημίου Αθηνών, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2007, σελ. 7 επ. και 59 επ. αντίστοιχα. Πρβλ. επίσης Ν. Κουράκη, Το δικαίωμα του πολίτη στην ασφάλειά του, εις: Εγκληματολογικοί Ορίζοντες, τομ. Α', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 159 επ.

⁴⁴ Έτσι Ειρ. Βασιλάκη, Καταχρήσεις των νέων μέσων τηλεπικοινωνίας και θέματα ποινικής τους καταστολής – Προετοιμάζοντας το ποινικό δίκαιο του 21ου αιώνα;, εις: Ν. Κουράκη (εκδ. επιμ.),

προβληματιστούμε για το ενδεχόμενο ότι η αυστηροποίηση των ποινικών κυρώσεων ίσως να εξακολουθεί να μην είναι αποτελεσματική για τη χάραξη αποτελεσματικής αντεγκληματικής πολιτικής⁴⁵ - εξάλλου, σύμφωνα με τον Dworkin, η παρέμβαση του Κράτους συνιστά στην ουσία μια απαξιοτική θέση για τους ιδιώτες⁴⁶ και άρα οι απαγορεύσεις δεν φαίνεται να συμβαδίζουν και με τη θεωρία του προσωπικού αυτοκαθορισμού⁴⁷. Σε αυτό το επίπεδο πρέπει να καταστεί σαφές ότι δεν υπάρχει μια μοναδική λύση στα συγκεκριμένα θέματα, καθώς αυτή εξαρτάται από τα διαφορετικά νομικά συστήματα κάθε χώρας και από τους παράγοντες από τους οποίους αυτά διαμορφώνονται και επηρεάζονται, με την απαραίτητη, βέβαια, βάσιμη κριτική: σύμφωνα με τον Χ. Ράμμο «... το ΕΔΔΑ πολύ συχνά χρησιμοποιεί ως επιχείρημα για να “επικυρώσει” επεμβάσεις στην ελευθερία έκφρασης, το ότι το καθ’ ου η προσφυγή κράτος, το οποίο είναι κοντότερα στα πράγματα - σε αντίθεση με το Δικαστήριο - γνωρίζει ποιός είναι ο πιο ενδεδειγμένος τρόπος για να προστατευθούν τα συμφέροντα και δικαιώματα των τρίτων και τα δημόσια ήθη. Έτσι όμως παραχωρείται στα κράτη μέλη (εκτός ακραίων περιπτώσεων) ουσιαστικά λευκή επιταγή στο να θεσπίζουν περιορισμούς στην ελευθερία έκφρασης ανάλογα με τις αντιλήψεις των κοινωνικών πλειοψηφιών, όπως μάλιστα τις ερμηνεύουν- αναγκαστικά υποκειμενικά- οι εκάστοτε κρατούντες, με την μόνιμη επίκληση της ειδικότερης γνώσης που έχουν στα θέματα αυτά. Αυτό έχει ως συνέπεια να ατονεί ο ομογενοποιητικός ρόλος του ΕΔΔΑ καθώς και η “διδασκική” του αποστολή. Στόχος όμως του ΕΔΔΑ είναι να ανεβάσει το επίπεδο προστασίας σε ένα υψηλότερο μέσο όρο και όχι αυτοί που καθυστερούν να παραμένουν εκεί που βρίσκονται. Εξ άλλου, με τον τρόπο αυτό πάντα θα επιβάλλουν οι πλειοψηφίες – οι οποίες ως κατέχουσες είναι πάντοτε συντηρητικές και εναντίον κάθε

Αντεγκληματική πολιτική ΙΙ, σειρά «Ποινικά», αρ. 59, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2000, σελ. 31.

⁴⁵ Πρβλ. για σύγχρονη θέαση της αντεγκληματικής πολιτικής το πόνημα της Σοφίας Βιδάλη, Αντεγκληματική πολιτική: από τη μικροεγκληματικότητα έως το οργανωμένο έγκλημα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2013. Επιπρόθετα, πρβλ. εμπειριστατωμένη ανάπτυξη για τα κριτήρια άσκησης αντεγκληματικής πολιτικής Έφη Λαμπροπούλου, Κοινωνιολογία του ποινικού δικαίου και των θεσμών της ποινικής δικαιοσύνης, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2012, σελ. 39 επ.

⁴⁶ R. Dworkin, A matter of principle, Harvard University Press, 1986, σ. 353.

⁴⁷ Ευγενία Πρεβεδούρου, Ο ρόλος της πληροφόρησης στη σύγχρονη δημοκρατία και το φαινόμενο των ψευδών ειδήσεων, περιοδικό De jure, τ. 25, 11/2020, έκδοση της European Law Students’ Association (ELSA – Athens), σελ. 13.

αλλαγής- τι είναι επιτρεπτός και ηθικός λόγος και τι όχι. Αυτό περιορίζει αναγκαστικά τα δικαιώματα των μειοψηφιών και εμποδίζει τον ελεύθερο δημόσιο διάλογο, ο οποίος είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να κατοχυρώνεται και να εμβαθύνεται η δημοκρατία και για προχωρούν οι κοινωνίες και να εγκαταλείπουν σιγά σιγά τις προκαταλήψεις τους.»⁴⁸

4. Εναλλακτικοί τρόποι πρόληψης και αντιμετώπισης της διασποράς ψευδών ειδήσεων

Καταρχάς, σημαντικό εύρημα, ιδίως ως προς τη συντριπτική έκταση του ποσοστού (με τους ερμηνευτικούς περιορισμούς που διατυπώνονται στην ανάλυση της οικείας ερώτησης), είναι το γεγονός ότι το 91,2 % των συμμετεχόντων στην έρευνα ενημερώνεται είτε από το διαδίκτυο γενικώς είτε συγκεκριμένα από κοινωνικά δίκτυα. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι το ίδιο το διαδίκτυο και τα κοινωνικά δίκτυα δίνουν πλέον δυνατότητες για αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης (όπως καταγράφονται ως δυνητικές επιλογές και στην έρευνα καθώς και σύμφωνα με πολιτικές που έχουν υιοθετηθεί και πρωτοβουλίες που έχουν αναληφθεί από τα πλέον σημαντικά μέσα κοινωνικής δικτύωσης) το ίδιο το δείγμα δεν φαίνεται αρκετά «πρόθυμο» να συμμετέχει στην καταπολέμηση της διασποράς των ψευδών ειδήσεων: μόλις ένας στους τρεις συμμετέχοντες δηλώνει ότι αναλαμβάνει ο ίδιος κάποια πρωτοβουλία απέναντι σε μια ψευδή είδηση, η οποία και αυτή βέβαια εξαντλείται σε δήλωση αρνητικού συναισθήματος (“dislike”) ή καταχώριση σχολίου - αντίστοιχα, σε ερώτηση για πρόταση μέτρων ή πρακτικών που μπορούν να αναπτυχθούν για την αποτροπή της διασποράς ψευδών ειδήσεων, σχεδόν δύο στους τρεις δεν διατυπώνουν κάποια περαιτέρω πρόταση πέρα από ποινικές διατάξεις για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης.

⁴⁸ Έτσι ο Χ. Ράμμος, Εισήγηση στην ημερίδα της ΕΣΔΙ (24.02.2015) "Με αφορμή τα γεγονότα στο Charlie Hebdo. Προβληματισμοί γύρω από την ελευθερία έκφρασης και τα όριά της στις δύσκολες περιπτώσεις με βάση τη νομολογία του ΕΔΔΑ" (μία συνδρομή για την ημερίδα για την ΕΣΔΑ στις 24.2.2015 στην Σχολή Δικαστών στην Θεσσαλονίκη), διαθέσιμη στο διαδίκτυο 01.07.2021 (η υπογράμμιση εντός του κειμένου δική μου).

Από όσους από τον πληθυσμό προτείνουν μέτρα για την πρόληψη της παραπληροφόρησης, διαπιστώνεται η προτίμηση στην αυστηροποίηση των διοικητικών κυρώσεων καθώς και η αξιολόγηση των πηγών (δημιουργία μητρώου κ.λπ.) και ενίσχυση του ρόλου των ελεγκτικών φορέων, καταλείποντας ξανά στη νομοθεσία και στους μηχανισμούς εφαρμογής της τον ρόλο της πρόληψης. Σε αυτές, βέβαια, τις απαντήσεις τίγονται σημαντικά ζητήματα αναφορικά με την εγκληματοπροληπτική θεώρηση τα οποία έχουν να κάνουν με τη διεθνή συνεργασία για την καταπολέμηση του φαινομένου και της υιοθέτησης εκ μέρους των δρώντων στην ενημέρωση κανόνων δεοντολογίας και αυτορρύθμισης⁴⁹ και γενικότερα «ηπίου δικαίου»⁵⁰. Οι προτάσεις αυτές για διοικητικές κυρώσεις⁵¹ ενισχύουν και κατά ένα μέρος την άποψη ότι το ποινικό δίκαιο (πρέπει να) χρησιμοποιείται ως *ultimum refugium*⁵².

Η βασικότερη εξωδικαστική πρόταση είναι η εκπαίδευση. Η εκπαιδευτική διαδικασία αποτελεί γενικότερα μια αξιόπιστη πρόταση ιδίως για την πρόληψη παρεκκλίνουσων συμπεριφορών οι οποίες σχετίζονται με νέες τεχνολογίες⁵³, λαμβάνοντας υπόψιν και

⁴⁹ Βλ. την αναφορά του Πρ. Παυλόπουλου στο “oversight board” (“εποπτικό συμβούλιο) του Facebook για τις περιπτώσεις κατάχρησης της πλατφόρμας αυτής (έτσι στο δημοσίευμα της ενημερωτικής ιστοσελίδας news24/7 «Πρ. Παυλόπουλος: Ατελής έλεγχος νομιμότητας στη δραστηριότητα των social media- Το παράδειγμα του Facebook», 15 Απριλίου 2021, url: <https://www-news247-gr.cdn.ampproject.org/c/s/www.news247.gr/politiki/pr-paylopoylos-atelis-elegchos-nomimotitas-sti-drastiriotita-ton-social-media-to-paradeigma-toy-facebook.9203042.amp.html>, προσπελάστηκε στις 11.10.2021).

⁵⁰ Σύμφωνα και με την Πρεβεδούρου οι νομοθετικές πρωτοβουλίες μέχρι τώρα στο πεδίο των fake news, π.χ. από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, δίνουν έμφαση περισσότερο στη δεοντολογία, δηλαδή στα μέσα του ηπίου δικαίου (έτσι *Ευγενία Πρεβεδούρου*, Ο ρόλος της πληροφόρησης στη σύγχρονη δημοκρατία και το φαινόμενο των ψευδών ειδήσεων, περιοδικό De jure, τ. 25, 11/2020, έκδοση της European Law Students’ Association (ELSA – Athens), σελ. 14). Βλ. ενδεικτικά και τον Ευρωπαϊκό Κώδικα Δεοντολογίας για την Παραπληροφόρηση (EU Code of Practice on Disinformation, url: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/code-practice-disinformation>, προσπελάστηκε στις 01.07.2021.)

⁵¹ Αναφορικά με τις διοικητικές ποινές βλ. *Ν. Ανδρουλάκη*, Ποινικό Δίκαιο – Γενικό Μέρος, Θεωρία για το έγκλημα, εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2000, σελ. 31 επ.

⁵² Κατά την εύστοχη διατύπωση του Κουράκη «... στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία οι διοικητικές ποινές, λόγω πολλές φορές των σημαντικών επιπτώσεών τους, θεωρούνται από τους ενδιαφερόμενους ως εξίσου, τουλάχιστον, επώδυνες και στιγματιστικές προς τις συνήθεις γνήσιες ποινές...» (έτσι *Ν. Κουράκης*, Η ουσιαστική έννοια του εγκλήματος ως έρεισμα για τη διάκριση γνήσιων και μη γνήσιων ποινών, εις: *Ν. Κουράκη*, Εγκληματολογικοί ορίζοντες, τομ. Α’: Ιστορική και θεωρητική προσέγγιση, όπ. π., σελ. 80).

⁵³ Βλ. τις αναλυτικές αναπτύξεις στο πόνημά μου *Φώτης Σπυρόπουλος*, Χωρίς δικαίωμα πρόσβαση σε ηλεκτρονικά συστήματα πληροφοριών, σειρά Ποινικά αρ. 86, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2016, ενότητα 9.2, σελ. 485 επ.

την άποψη σύμφωνα με την οποία κυρίως άτυποι εσωτερικευμένοι μηχανισμοί ελέγχου λειτουργούν αποτρεπτικά για το ευρύ κοινωνικό σύνολο⁵⁴ και αποδίδοντας σημαντικό ρόλο στον ανθρώπινο παράγοντα⁵⁵. Η εκπαίδευση εν προκειμένω μπορεί να κριθεί απαραίτητη σε επίπεδο ενδεχόμενης χρησιμοποίησης προηγμένων τεχνολογικών εφαρμογών για την πρόληψη της παραπληροφόρησης (όπως διατυπώνονται ως προτάσεις στις εξατομικευμένες απαντήσεις της ερώτησης 11), ωστόσο εύλογα θεωρείται ότι οι προτεινόμενες τεχνικές προσβάσιμες στον απλό χρήστη (π.χ. αποκλεισμός – “ban” / “block” / “unfollow” του δράστη ή του μέσου, αναφορά της είδησης ως ψευδούς – “report”) είναι ίσως αρκετά εύκολες προς εφαρμογή από τους χρήστες. Εντούτοις, το γεγονός ότι σύμφωνα με τις απαντήσεις στην ερώτηση 7 δεν φαίνεται να τις χρησιμοποιούν μάλλον καταδεικνύει την ανάγκη για ενημέρωση των χρηστών και επί αυτών των δυνατοτήτων τους.

Συμπερασματικά, κρίνεται ότι το δείγμα δεν συνεισέφερε προτάσεις οι οποίες να κομίζουν ρηξικέλευθες και εφαρμόσιμες λύσεις. Τούτο καταδεικνύει ότι το πρόβλημα της παραπληροφόρησης είναι πραγματικά δυσεπίλυτο.

Μέρος Β'

Συμπεράσματα από την έρευνα – αντεγκληματική πολιτική και de lege ferenda

Η διερευνητική/ περιγραφική/ επεξηγητική και αξιολογητική έρευνα βασίστηκε κυρίως σε ερωτηματολόγια σε δείγμα 217 χρηστών του διαδικτύου, στα οποία έλαβε χώρα ποσοτική και ποιοτική ανάλυση. Στόχοι της έρευνας, όπως αναλύθηκε ανωτέρω

⁵⁴ Βλ. Έφη Λαμπροπούλου, Κοινωνιολογία του ποινικού δικαίου και των θεσμών της ποινικής δικαιοσύνης, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2012, σελ. 188.

⁵⁵ Budi Arief & Denis Besnard, Technical & Human Issues in Computer-Based Systems Security, Technical Report CS-TR-790 (March 2003), School of Computing Science, University of Newcastle upon Tyne, url: <https://www.cs.kent.ac.uk/people/staff/ba284/Papers/TR790.pdf> (προσπελάστηκε στις 02.09.2021).

σύμφωνα και με τις υποθέσεις της έρευνας, απετέλεσαν ο προσδιορισμός των χαρακτηριστικών στοιχείων αναγνώρισης των ψευδών ειδήσεων από τους χρήστες, ο έλεγχος της διόγκωσης των δυνατοτήτων διασποράς μέσω διαδικτύου και οι τρόποι διασποράς ως χαρακτηριστικό στοιχείο των ψευδών ειδήσεων, η καταγραφή της θυματοποίησης των συμμετεχόντων στην έρευνα σε ό,τι αφορά τις ψευδείς ειδήσεις και σε επίπεδο ζημίας τους ή οικονομικού οφέλους των δραστών, η αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας της ισχύουσας ποινικής νομοθεσίας και η διατύπωση (με αφορμή τις απαντήσεις των συμμετεχόντων) προτάσεων εγκληματοπροληπτικών πρακτικών. Σημειωτέον ότι στην έρευνα αυτή το δείγμα εντοπίστηκε και συμμετείχε μέσω διαδικτύου.

Σε επίπεδο αποτελεσμάτων της έρευνας, λοιπόν, οι απαντήσεις των συμμετεχόντων δείχνουν μια πολυδιάστατη προσέγγιση στον ορισμό της παραπληροφόρησης και των ψευδών ειδήσεων. Η επιφανειακή αυτή γνώση των συμμετεχόντων καθώς και η «απροθυμία» του δείγματος να συμμετέχει ενεργά και να αναλαμβάνει προληπτικές δράσεις ενισχύει την ανάγκη για ενημέρωση και εκπαίδευση⁵⁶. Επίσης, καταδεικνύεται σαφώς ότι το δείγμα θεωρεί πως οι ποινικές διατάξεις, όπως ισχύουν στην ελληνική έννομη τάξη, είναι λίγο έως καθόλου αποτελεσματικές για τον περιορισμό της παραπληροφόρησης και προτείνονται αυστηρότερες κυρώσεις. Σε επίπεδο χάραξης αντεγκληματικής πολιτικής, η εκπαίδευση και η ενημέρωση παρίσταται καίρια και συμπεραίνεται ότι μπορεί να συμβάλλει στη δημιουργία «κουλτούρας», έστω και υπό την έννοια της καλής πρακτικής ή συνήθειας για την αναγνώριση και την αποστροφή σε φαινόμενα παραπληροφόρησης⁵⁷.

⁵⁶ Η λογική αυτή αντιστοιχεί με τις πρακτικές fact-checking, όπως αναφέρονται και ανωτέρω σχετικά με την ενίσχυση των δυνατοτήτων καθενός να μπορεί ο ίδιος να υποβάλει σε «φιλτράρισμα» τις πληροφορίες που του κοινοποιούνται.

⁵⁷ Και σε επίπεδο εναρμονισμένων πρακτικών για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης, οι οποίες δύνανται να ακολουθούνται και σε επίπεδο εκπαίδευσης, βλ. ενδεικτικά το Εγχειρίδιο αναφοράς και εκπαίδευσης για την Ευρώπη «Ελευθερία της έκφρασης, νομοθεσία για τα μέσα ενημέρωσης και δυσφήμιση» των Media Legal Defense Initiative και International Press Institute, Σεπτέμβριος 2016.

Λαμβανομένου, λοιπόν, υπόψιν ότι το διαδίκτυο είναι ο «βασιλιάς» της πληροφόρησης [91,2% του δείγματος πληροφορείται από το διαδίκτυο (διαδικτυακοί ιστότοποι: 72,8% + μέσα κοινωνικής δικτύωσης: 18,4%)], και επομένως και το προσφορότερο πεδίο για παραπληροφόρηση, η νομοθεσία θα πρέπει de lege ferenda να στραφεί στην «πηγή» της παραπληροφόρησης, η οποία είναι η μη ορθή χρήση του διαδικτύου. Με τους

εύλογους και απαραίτητους περιορισμούς της ελευθερίας της έκφρασης⁵⁸ ⁵⁹, το διαδίκτυο χρίζει ιδιαίτερης προστασίας από τις διατάξεις των σχετικών νόμων, σε

⁵⁸ Βλ. ά. 5^Α και 14 Σ, ά. 11 ΧΘΔΕΕ (καθώς και 52 παρ. 3 του ίδιου νομικού κειμένου κατά το οποίο «Στο βαθμό που ο παρών Χάρτης περιλαμβάνει δικαιώματα που αντιστοιχούν σε δικαιώματα τα οποία διασφαλίζονται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, η έννοια και η εμβέλειά τους είναι ίδιες με εκείνες που τους αποδίδει η εν λόγω Σύμβαση. Η διάταξη αυτή δεν εμποδίζει το δίκαιο της Ένωσης να παρέχει ευρύτερη προστασία»), ά. 10 ΕΣΔΑ, ά. 19 ΔΣΑΠΔ, .

Κατά το ΕΔΔΑ, η ελευθερία της έκφρασης συνιστά ένα «από τα απαραίτητα θεμέλια της δημοκρατικής κοινωνίας, έναν από τους πρωταρχικούς όρους για την πρόοδο της και την αυτοπραγμάτωση κάθε ατόμου» (Handyside v. UK).

Βλ. αναφορικά με την ελευθερία της έκφρασης σε συνάρτηση με την παραπληροφόρηση και τα fake ιδίως σχετικά και την νομολογία του ΕΔΔΑ τις σχετικές αναλυτικές αναπτύξεις στο πόνημα της Πηνελόπης Φλώρου, Ελευθερία της έκφρασης και fake news με έμφαση στη νομολογία του ΕΔΔΑ, Δίκαιο Τεχνολογίας και Επικοινωνίας (ΔΙΤΕ), Τεύχος 1/2021, Ιανουάριος - Φεβρουάριος - Μάρτιος 2021, σελ. 9-17 καθώς και τα αναφερόμενα στο πόνημα του Δημήτριου Κουκιάδη, “Fake News and Post-Truth Politics”: Μια προσέγγιση της διαδικτυακής επικοινωνίας από την οπτική της Θεωρίας του Δικαίου και του Συγκριτικού Δικαίου, Pro Justitia, Ηλεκτρονική επετηρίδα Νομικής Σχολής ΑΠΘ, τ.1 (2018), e-ISSN: 2529-0401 (το περιοδικό και όλα τα άρθρα είναι ελευθέρως προσβάσιμα το url: <https://ejournals.lib.auth.gr/projustitia>), σελ. 15 επ.

Ο Jougleux παρουσιάζει και αυτός νομολογία του ΕΔΔΑ σχετικά με την παραπληροφόρηση και την ελευθερία της έκφρασης (αποφάσεις Feet κατά Βελγίου, J. P. Le Pen κατά Γαλλίας) και συμπεραίνει ότι «... η ελευθερία έκφρασης ωθεί στην οριοθέτηση της ποινικοποίησης της ενσυνείδητης παραπληροφόρησης στο φως της αρχής της αναλογικότητας. Βασικό εργαλείο μιας στάθμισης συμφερόντων αποτελεί η εκτίμηση της πρόθεσης. Αποτελεί γενικώς τάση στο κυβερνοέγκλημα η πρόθεση να εκτιμάται στενά, δηλαδή ως κακόβουλη πρόθεση. Μ αυτόν τον τρόπο de facto αποκλείεται η καταχρηστική εφαρμογή του θεσμού σε περιπτώσεις σάτιρας ή καρικατούρας και περιορίζεται η καταστολή σε περιπτώσεις όπου η ενσυνείδητη παραπληροφόρηση σκοπεύει να προκαλέσει μια ουσιώδη διατάραξη της κοινωνικής ειρήνης.» (Philippe Jougleux, Η παραπληροφόρηση στην ψηφιακή εποχή, ΔΙΤΕ (π. ΔΙΜΕΕ) Τεύχος 4/2016, Οκτώβριος - Νοέμβριος – Δεκέμβριος, σελ. 504 επ.)

Κριτική στη νομολογία του ΕΔΔΑ σχετικά με την ελευθερία της έκφρασης πραγματοποιεί ο Χ. Ράμμος στην Εισήγησή του στην ημερίδα της ΕΣΔΙ (24.02.2015) "Με αφορμή τα γεγονότα στο Charlie Hebdo. Προβληματισμοί γύρω από την ελευθερία έκφρασης και τα όριά της στις δύσκολες περιπτώσεις με βάση τη νομολογία του ΕΔΔΑ" (μία συνδρομή για την ημερίδα για την ΕΣΔΑ στις 24.2.2015 στην Σχολή Δικαστών στην Θεσσαλονίκη), διαθέσιμη στο διαδίκτυο 01.07.2021 καθώς και η Ευγενία Πρεβεδούρου, Ο ρόλος της πληροφόρησης στη σύγχρονη δημοκρατία και το φαινόμενο των ψευδών ειδήσεων, περιοδικό De jure, τ. 25, 11/2020, έκδοση της European Law Students' Association (ELSA – Athens), σελ. 13, σύμφωνα με την οποία: «... Όπως γνωρίζουμε και από τη νομολογία του ΕΔΔΑ, το καθήκον της αλήθειας είναι ισχυρότερο, όταν αφορά επαληθεύσιμα γεγονότα και όχι αφηρημένες γνώμες. Αυτός ο διαχωρισμός ανάμεσα σε ελεύθερες αξιολογικές κρίσεις (εφόσον, βέβαια, δεν είναι ακραίες, π.χ. ρατσιστικές) και περιορισμένες δηλώσεις γεγονότων (διαχωρισμός ανάμεσα σε values και facts), συνοδεύεται από την αφηρημένη διακινδύνευση των δικαιωμάτων και της δημόσιας τάξης, που μπορεί να είναι και ηθικό περιεχόμενο. Υπ' αυτή την έννοια, οι ψευδείς ειδήσεις στην ευρωπαϊκή ελευθερία της έκφρασης, συγκρούονται με μια ορθολογική αντίληψη για τη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας, αλλά και της ίδιας της προσωπικότητας, στην ανάπτυξη της οποίας μπορούν να συμβάλουν μόνον εκείνες που αποδεικνύονται ωφέλιμες για τον δημόσιο διάλογο και την πολιτική μας αυτονομία. ...».

⁵⁹ Ο τ. Πρόεδρος της Δημοκρατίας και Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ Προκόπης Παυλόπουλος επισημαίνει: «Όπως είναι ευνόητο, σύμφωνα με τα προαναφερόμενα χαρακτηριστικά τους τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης αποτελούν, μεταξύ άλλων, και ένα από τα πιο αποτελεσματικά μέσα που διαθέτει καθένας -και πάλι ανεξαρτήτως ηλικίας και οικονομικής δύναμης- για την άσκηση και του θεμελιώδους δικαιώματος Ελευθερίας της Έκφρασης, υπό την ευρύτερη έννοιά του και τον συνδυασμό του με άλλα συναφή δικαιώματα, στο γενικότερο πλαίσιο του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του Ανθρώπου και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητάς του. Άσκηση που, όπως είναι εξίσου

καμία περίπτωση, όμως, με τεχνοφοβική λογική και νοοτροπία (η τεχνολογία δεν είναι per se επιβλαβής⁶⁰). Μια επιβαρυντική περίπτωση για διασπορά ψευδών ειδήσεων μέσω του διαδικτύου δεν προτάθηκε από το δείγμα – ωστόσο, η χρήση bots για κατασκευή και διασπορά ψευδών ειδήσεων είναι μια πραγματικότητα την οποία, θεωρώ, οφείλουμε να μην παραγνωρίσουμε στις de lege ferenda σκέψεις που δέον να αναπτυχθούν για την πρόληψη της παραπληροφόρησης. Σε κάθε περίπτωση, βέβαια, θα πρέπει να έχουμε υπόψιν μας το γεγονός ότι στην εποχή των «ψευδών ειδήσεων» κατά την οποία κυριαρχεί η «μετα-αλήθεια» (και άρα η αξία της «αλήθειας» και του «γεγονότος» εξαϋλώνεται) συντελείται τελικά η μετάβαση από την κοινωνία των «γεγονότων» (Society of Facts) σε μια κοινωνία των «πληροφοριών» (Society of Data)⁶¹ – επομένως, νομοθετικές προσπάθειες πρέπει να απαγκιστρωθούν από θεάσεις που παραπέμπουν σε παλαιότερες κοινωνιολογικές θεωρήσεις και να ανταποκρίνονται στις επιταγές της νέας «ψηφιακής» εποχής.

Επιπρόσθετα, δέον να λάβουμε υπόψιν μας μια συνολική θεώρηση των προτάσεων και σκέψεων του πληθυσμού: καθώς τα fake news φαίνεται πως αναγνωρίζονται τις περισσότερες φορές [93,6% (πάντα: 1,4%, τις περισσότερες φορές: 46,1%, συχνά: 46,1%)] – ακόμα κι αν το δείγμα υπερεκτιμά τις δυνατότητές του και συνεπώς το πρόβλημα φαίνεται υποβαθμισμένο – σε συνδυασμό με την έντονη διοικητική διάσταση η οποία δίνεται στις προτεινόμενες από τον πληθυσμό νομικές διαδικασίες ως εναλλακτικά των ποινικών διατάξεων μέτρα ή πρακτικές πρόληψης, μάλλον το

ενόητο, δεν γνωρίζει σύνορα και μπορεί να διατρέξει τον Πλανήτη, από την μίαν άκρη του στην άλλη. Ως προς τούτο, εμβληματικό ρόλο διαδραματίζουν οι μεγάλες σύγχρονες «πλατφόρμες» Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης παγκόσμιας εμβέλειας, με άκρως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα το Facebook.» Έτσι στο δημοσίευμα της ενημερωτικής ιστοσελίδας news24/7 «Πρ. Παυλόπουλος: Ατελής έλεγχος νομιμότητας στη δραστηριότητα των social media- Το παράδειγμα του Facebook», 15 Απριλίου 2021, url: <https://www-news247-gr.cdn.ampproject.org/c/s/www.news247.gr/politiki/pr-paylopoylos-atelis-elegchos-nomimotitas-sti-drastiriotita-ton-social-media-to-paradeigma-toy-facebook.9203042.amp.html>, προσπελάστηκε στις 11.10.2021.

⁶⁰ Philippe Jougleux, Deepfake μια νομική προσέγγιση ΔΙΤΕ (π. ΔΙΜΕΕ), Τεύχος 3/2020, Ιούλιος - Αυγούστος - Σεπτέμβριος 2020.

⁶¹ Δημήτριος Κουκιάδης, “Fake News and Post-Truth Politics”: Μια προσέγγιση της διαδικτυακής επικοινωνίας από την οπτική της Θεωρίας του Δικαίου και του Συγκριτικού Δικαίου, Pro Justitia, Ηλεκτρονική εφημερίδα Νομικής Σχολής ΑΠΘ, τ.1 (2018), e-ISSN: 2529-0401 (το περιοδικό και όλα τα άρθρα είναι ελευθέρως προσβάσιμα το url: <https://ejournals.lib.auth.gr/projustitia>), σελ. 15.

ποινικό δίκαιο πρέπει πράγματι να διατηρήσει τον ρόλο του ως έσχατο καταφύγιο στην παλέτα των δικαιοπολιτικών επιλογών. Έτσι, σε τυχόν επόμενη ερευνητική προσπάθεια δέον να αναλυθούν οι στο διοικητικό δίκαιο καθώς και στο «εσωτερικό δίκαιο» συλλόγων και οργανισμών (π.χ. ΕΣΗΕΑ κ.λπ.) προβλέψεις του για την πρόληψη της παραπληροφόρησης, με μία εκ των υποθέσεων εργασίας τη συστημική λειτουργία και σχέση μεταξύ των διαδικασιών αυτών καθώς και το ερώτημα της (ελλιπούς;) υποχρεωτικότητάς τους. Εξάλλου, ορθό είναι η νομοθετική αντίδραση στο έγκλημα της παραπληροφόρησης πρέπει να λάβει χώρα και με τη θέσπιση διοικητικών διαδικασιών και κυρώσεων⁶².

Η διασπορά ψευδών ειδήσεων ερμηνεύεται από εγκληματολογικές θεωρίες τις οποίες μπορούμε να λάβουμε υπόψιν μας και για την ερμηνεία του φαινομένου και για τον σχεδιασμό προληπτικών δράσεων⁶³. Η ποικιλία των επιβαρυντικών περιστάσεων που προτείνονται από τα ερευνητικά αποτελέσματα προς θεσμοθέτηση για την αυστηροποίηση των ποινικών διατάξεων αναφορικά με τη διασπορά ψευδών ειδήσεων (οικονομικό όφελος και ζημία, επηρεασμός εκλογικού αποτελέσματος, ζητήματα που αφορούν την υγεία κ.λπ.) καταδεικνύουν και την ανάγκη πολυσυλλεκτικής προσέγγισης σε ό,τι αφορά τις εγκληματολογικές θεωρίες κατά τις οποίες δύναται να ερμηνευθεί, να αναλυθεί ή/και να προληφθεί η παραπληροφόρηση.

Η κείμενη⁶⁴ ελληνική ποινική νομοθεσία αναφορικά με τη διασπορά ψευδών ειδήσεων και την παραπληροφόρηση είναι μάλλον αναποτελεσματική⁶⁵, σύμφωνα και με την

⁶² Πρβλ. σχετικά *Χρ. Μυλωνόπουλου*, Εφαρμογές Ποινικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1997, παρ. 2 - Ποινικό και διοικητικό άδικο, σελ. 23-39 και *Ν. Ανδρουλάκη*, Ποινικό Δίκαιο – Γενικό Μέρος, Θεωρία για το έγκλημα, εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2000, σελ. 7 επ.

⁶³ Βλ. τις αναπτύξεις της ενότητας 3 του Μέρους Γ' του Παραδοτέου κειμένου υπ' αρ. 1 της ΕΕ1 στο παρόν έργο, όπου παρουσιάζονται εγκληματολογικές θεωρίες σχετικές με την παραπληροφόρηση και τη διασπορά ψευδών ειδήσεων.

⁶⁴ Βλ. ανωτέρω αναπτύξεις αναφορικά με τις αλλαγές του ά. 191 ΠΚ και τις 3 διαφορετικές μορφές με τις οποίες ίσχυσε το ά. 191 ΠΚ μέσα σε μόλις 2 έτη και 5 μήνες!

⁶⁵ Βλ. και κριτική στη διάταξη του ά. 191 ΠΚ μετά την ψήφιση του ν. 4619/2019 από τον *Philippe Jougleux*, Deerpfake μια νομική προσέγγιση ΔΙΤΕ (π. ΔΙΜΕΕ), Τεύχος 3/2020, Ιούλιος - Αυγούστος -

περιορισμένη έως τώρα νομολογιακή εφαρμογή της⁶⁶ και τα ερευνητικά αποτελέσματα αναφορικά με την ικανοποίηση των κοινωνιών από τις ισχύουσες διατάξεις⁶⁷. Εξάλλου, η πανσπερμία ποινικών διατάξεων που καταγράφονται δημιουργούν προφανώς μια σύγχυση σε ό,τι αφορά το εφαρμοστέο νομικό πλαίσιο. Επιπρόσθετα, οι όποιες νομοθετικές μεταβολές (βλ. ενδεικτικά τις δύο τροποποιήσεις του ά. 191 ΠΚ στον νέο ποινικό Κώδικα – ν. 4619/2019 καθώς και με τον ν. 4855/2021) σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται να παρακολουθούν ή έστω να προσπαθούν να ενσωματώσουν τις ραγδαίες και καταγιστικές τεχνολογικές εξελίξεις (ο Jougleux εμφaticώς αναφέρει ότι «...η πρακτική του Deepfake φέρνει στο προσκήνιο την ακαταλληλότητα του ποινικού οπλοστασίου της καταπολέμησης των fake news. Δηλαδή, ενώ με την χρήση της τεχνολογίας εύλογα αναμένεται μια έκρηξη του φαινομένου της διαδικτυακής παραπληροφόρησης, η οποία αποτελεί ήδη πλήγμα στην δημοκρατική κοινωνία, το νομοθετικό οπλοστάσιο όχι μόνο δεν προσαρμόζεται αλλά δείχνει μια ανησυχητική υπαναχώρηση»)⁶⁸. Επισημαίνεται, βέβαια, και η ύπαρξη διατάξεων που παραμένουν κατ' ουσία ανεφάρμοστες έως σήμερα - ενδεικτικά ρυθμίσεις του Κώδικα δεοντολογίας ειδησεογραφικών και άλλων δημοσιογραφικών και πολιτικών εκπομπών οι οποίες καθιερώνουν υποχρέωση των ρ/τ ΜΜΕ να ελέγχουν την αλήθεια, την ακρίβεια ή/και την αξιοπιστία των πληροφοριών που μεταδίδουν και να παρουσιάζουν έγκαιρα τις διαφορετικές απόψεις επί των θεμάτων που καλύπτουν ειδησεογραφικά⁶⁹. Άρα, είναι απαραίτητη μια νέα νομοθετική ρύθμιση, η οποία θα είναι συγκεκριμένα στραμμένη στην καταπολέμηση της διασποράς ψευδών ειδήσεων προκειμένου να καλύπτεται η παραπληροφόρηση σε όλες τις εκφάνσεις της, ρυθμίζονται συνολικά το ζήτημα με τρόπο επίκαιρο σε ό,τι αφορά την εξέλιξη της τεχνολογίας⁷⁰.

Σεπτέμβριος 2020, ιδίως σε ό,τι αφορά την καταλληλότητα της διάταξης σε σχέση με τις τεχνολογικές εξελίξεις.

⁶⁶ Βλ. τις σχετικές αναπτύξεις στα Παραδοτέα Κείμενα υπ' αρ. 2 και 3 της ΕΕ1 του παρόντος έργου.

⁶⁷ Βλ. αποτελέσματα της έρευνας όπως παρουσιάζονται στο Παραδοτέο Κείμενο υπ' αρ. 4 της ΕΕ3 του παρόντος έργου.

⁶⁸ *Philippe Jougleux*, DeepFake μια νομική προσέγγιση, Τεύχος 3/2020, Ιούλιος - Αύγουστος - Σεπτέμβριος 2020, σελ. 379 επ.

⁶⁹ Βλ. *Κώστας Στρατηλάτης*, Η ανεκπλήρωτη συνταγματική επιταγή για αντικειμενική και με ίσους όρους μετάδοση πληροφοριών και ειδήσεων, Ινστιτούτο Νίκος Πουλιαντζάς, σελ. 34.

⁷⁰ ... κατά τον Jougleux ακόμη και «...πέραν των στενών ορίων του κλωνισμού της δημόσιας τάξης, όταν η ενσυνείδητη δηλητηρίαση του δημοσίου διαλόγου βάζει σε κίνδυνο το ίδιο το θεμέλιο της δημοκρατίας.»

Το γεγονός, δηλαδή, ότι η παραπληροφόρηση είναι ένα υπαρκτό και πραγματικό πρόβλημα [44,7% του δείγματος έχει πιστέψει μία είδηση η οποία αποδείχτηκε ότι ήταν ψευδής (ναι, πολλές φορές: 8,8%, τις περισσότερες φορές: 2,3%, συχνά: 33,6%] και το ότι το δείγμα σε ποσοστό 57,1% άλλαξε γνώμη, άποψη ή στάση αφότου είχε πιστέψει ψευδείς ειδήσεις μας υποχρεώνει, σε συμπλήρωση των ανωτέρω, να λάβουμε σοβαρά υπόψιν μας και τη λειτουργία των ποινικών διατάξεων για την παραπληροφόρηση. Η συστηματοποίηση της ποινικής αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης (εγκαταλειπομένων των όρων «ψευδείς ειδήσεις», «πληροφορίες» κ.λπ., όπως ήδη αναφέρθηκε) απαιτεί την ενιαιοποίηση των διατάξεων που αφορούν στο φαινόμενο.

Προφανώς, σε αυτή τη νομοθετική ρύθμιση θα πρέπει αφενός να ληφθούν υπόψιν τα ερευνητικά αποτελέσματα σχετικά με τις επιβαρυντικές περιστάσεις που προτείνονται και αφετέρου να λάβει υπόψιν της τις σύγχρονες επιστημονικές προσεγγίσεις σχετικά με την υιοθέτηση του όρου «παραπληροφόρηση» αντί του όρου «διασπορά ψευδών ειδήσεων», για την πληρέστερη αντιμετώπιση του ζητήματος. Η υιοθέτηση κοινής ορολογίας με τα υπόλοιπα κράτη μέλη της ΕΕ θα συμβάλλει και στην εναρμόνιση της ποινικής αντιμετώπισης τουλάχιστον σε ευρωπαϊκό επίπεδο⁷¹. Προτείνεται, επομένως, μία ενιαία διάταξη η οποία θα καλύπτει το σύνολο των περιπτώσεων που θα κριθούν από τον νομοθέτη σημαντικές αναφορικά με την επίδραση της παραπληροφόρησης

(*Philippe Jougleux*, Η παραπληροφόρηση στην ψηφιακή εποχή, ΔΙΤΕ (π. ΔΙΜΕΕ) Τεύχος 4/2016, Οκτώβριος - Νοέμβριος – Δεκέμβριος, σελ. 504 επ.).

Πρέπει, ωστόσο, να γίνεται ένας περαιτέρω περιορισμός του κριτηρίου της «δημόσιας τάξης» πριν την αφηρημένη κατάφαση διασάλευσης αυτής, σύμφωνος και με τις επιταγές του δημοκρατικού πολιτεύματος. Το ΕΔΔΑ έρχεται και ερμηνεύει την έννοια της δημόσιας τάξης πάντα λαμβάνοντας υπ' όψιν το κριτήριο της αναγκαιότητας – όπως αυτή εννοείται σε δημοκρατικά συντεταγμένες χώρες - πριν τη λήψη οποιουδήποτε μέτρου (*Χ. Παπαστυλιανός*, Η ερμηνεία του όρου «Δημόσια Τάξη» ως περιορισμός των ατομικών ελευθεριών στην ΕΣΔΑ και το Σύνταγμα: Τα όρια της δικαιοδοτικής κρίσης του δικαστή κατά την εφαρμογή των περιορισμών των ατομικών ελευθεριών, *Civilitas.gr* T. 03/2003, προσπελάστηκε στις 26/05/2021).

⁷¹ Βλ. στο Παραδοτέο Κείμενο υπ' αρ. 2 της ΕΕ1 την πανσπερμία των διατάξεων και των νοημάτων που αποδίδονται μέσω αυτών αναφορικά με την ποινική αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης ακόμη και στις νομοθεσίες των κρατών μελών της ΕΕ, όπως εξάλλου εύστοχα επισημαίνεται και από τον *Jougleux*: «το αδίκημα της διασποράς ψευδών ειδήσεων ... δεν έτυχε εναρμόνισης σε ενωσιακό επίπεδο ...» (*Philippe Jougleux*, Η παραπληροφόρηση στην ψηφιακή εποχή, ΔΙΤΕ (π. ΔΙΜΕΕ) Τεύχος 4/2016, Οκτώβριος - Νοέμβριος – Δεκέμβριος, σελ. 504 επ.).

(στη συγκεκριμένη έρευνα και ειδικότερα στις απαντήσεις της ερώτησης 14 καταγράφονται αναλυτικά περιπτώσεις τις οποίες ο νομοθέτης θα μπορούσε να λάβει υπόψιν του). Με αυτόν τον τρόπο θα λυθεί μια κι έξω το πρόβλημα των καλυπτομένων από τις διατάξεις περιπτώσεων καθώς και των τυχόν συρροών των διάφορων διατάξεων μεταξύ τους. Επίσης, αυτή η ενιαία αντιμετώπιση θα ενισχύσει την εικόνα που πρέπει να έχει το ποινικό δίκαιο ως συνεπές δικαιοπολιτικό εργαλείο, σύμφωνα με την διατύπωση που θα προκριθεί, είτε ως έγκλημα διακινδύνευσης είτε ως έγκλημα αποτελέσματος πλην όμως έχοντας αντιμετωπίσει τυχόν ζητήματα αοριστίας⁷². Και αναφορικά με το τελευταίο αυτό θέμα, λαμβανομένου υπόψιν ότι μόνο το 5,5% του δείγματος δηλώνει να έχει πληγεί από την παραπληροφόρηση και σε συνδυασμό με τις αποδεικτικές δυσχέρειες αναφορικά με τα διαλαμβανόμενα στην νέα διάταξη του ά. 191 ΠΚ μετά τον ν. 4619/2019 (η οποία μετά την διατύπωσή της αυτή εκτιμώ ότι θα καταστεί ανεφάρμοστη), η επιλογή της διακινδύνευσης είναι μάλλον προτιμητέα. Εξάλλου, η παραπληροφόρηση μπορεί να δηλητηριάσει «τον δημόσιο βίο» και το αποτέλεσμά της να είναι εμμέσως διαπιστώσιμο. Οι αλλαγές αυτές στην ποινική αντιμετώπιση απαντούν και στις θέσεις του δείγματος ότι η ελληνική νομοθεσία παρίσταται αναποτελεσματική (ποσοστό 69,1%) σχετικά με τον περιορισμό της παραπληροφόρησης και ότι προκρίνεται η αυστηρότερη τιμώρηση σε περιπτώσεις οικονομικού κέρδους ή ζημίας (66,8 %) και επιρροής σε εκλογικές περιόδους (ποσοστό 71%).

Είναι προφανές ότι μία ακόμη αλλαγή, μετά από αυτές που επέφεραν οι ν. 4619/2019 και 4855/2021 στο σχετικό νομοθετικό πλαίσιο, μπορεί να ενισχύσει έτι περαιτέρω την ανασφάλεια δικαίου. Ωστόσο, ο νομοθέτης πρέπει να επιδεικνύει το σχετικό θάρρος στην αναγνώριση των ανεπαρκειών των υιοθετηθέντων νομοθετικών πλαισίων και να αγωννίζεται συνεχώς για τη βελτίωσή τους, λαμβάνοντας υπόψιν του τα ερευνητικά αποτελέσματα.

⁷² Βέβαια έχει κριθεί νομολογιακά ότι τουλάχιστον υπό το προϋσχόν νομικό καθεστώς δεν τίθενται θέματα αντισυνταγματικότητας της διάταξης κατ' ά. 7 §1 εδ. α' Σ (ΑΠ Ολ 1463/1981 ΝοΒ 1982, σελ. 312 και ΠοινΧρ 1982, σελ. 632).

Μαζί, βέβαια, με τα ανωτέρω πρέπει να ληφθεί υπόψιν τυχόν αποθάρρυνση για άσκηση του δικαιώματος⁷³ στην ελευθερία της έκφρασης υπό την απειλή κυρώσεων (chilling effect)⁷⁴ (παρά το ότι προβλέπεται η δυνατότητα περιορισμού της ελευθερίας της έκφρασης⁷⁵ και από το ά. 10 § 2 ΕΣΔΑ). Τούτο διότι ως αποτέλεσμα δύναται να να πλήττεται ο δημόσιος διάλογος, η ελευθερία του τύπου και το δικαίωμα των πολιτών στην ενημέρωση και τελικά η δημοκρατία. Προς αυτήν την κατεύθυνση τονίστηκε και από την Ειδική Εισηγήτρια στην ΓΣ του ΟΗΕ τον Απρίλιο του 2021 ότι η ποινικοποίηση της διάδοσης ψευδών ειδήσεων είναι το ύστατο μέτρο χαρακτηρίζοντάς το ως παρωχημένο, ενώ εξίσου κατακριτέο μέτρο θεωρείται αν προκειμένω και τα όποια προσκόμματα λειτουργίας του Διαδικτύου⁷⁶.

⁷³ Η Κοινωνία της Πληροφορίας (Information Society) (βλ. *Μ. Παρασκευάς, Γ. Ασημακόπουλος, Β. Τριανταφύλλου, Η Κοινωνία της Πληροφορίας: Υποδομές, Υπηρεσίες και Επιπτώσεις, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, σελ. 38-42, 2015*) αφορά το δικαίωμα στην ηλεκτρονική διακίνηση πληροφοριών και την απρόσκοπτη πρόσβαση σε αυτές. Συνίσταται δε, τόσο ενεργητικά (βλ. *Γ. Κική, Δίκαιο της Πληροφόρησης, Αθήνα – Θεσσαλονίκη Σάκκουλας, σελ. 27-30, 2η έκδ., 2013*), ως ελευθερία του πληροφορείν, όσο και παθητικά, ως ελευθερία του πληροφορείσθαι.

⁷⁴ Σχετικά με το chilling effect βλ. *Judith Townsend, Freedom of Expression and the Chilling Effect*, url: <https://core.ac.uk/download/pdf/82915278.pdf> (προσπελάστηκε στις 02.07.2021).

⁷⁵ Το άρθρο 14 παρ. 1 του Συντάγματος ορίζει ότι: «Καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του Κράτους». Η συνταγματική διάταξη θέτει μια γενική επιφύλαξη υπέρ του νόμου (*Π. Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο – Ατομικά Δικαιώματα τόμος Α', σελ. 416 επ.*), η οποία θα πρέπει να ερμηνεύεται υπό το ειδικότερο πρίσμα της θεωρίας της αμοιβαίας επενέργειας (Wechselwirkungstheorie) - βλ. *Π. Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο – Ατομικά Δικαιώματα τόμος Α', σελ. 417*. Πρόκειται για μία αρχή η οποία επιτάσσει τη στενή ερμηνεία της επιφύλαξης υπέρ του νόμου και την εφαρμογή της μόνο στις περιπτώσεις εκείνες που ο περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης κρίνεται, κατόπιν στάθμισης, απαραίτητος για τη διασφάλιση άλλων συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων και για την καταστολή κατ' αρχήν αξιόποινων πράξεων.

⁷⁶ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα πορίσματα της Αναφοράς της Ειδικής Εισηγήτριας της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών τον Απρίλιο του 2021 σχετικά με την προώθηση και την προστασία του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης και την παραπληροφόρηση (<https://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomOpinion/Pages/Report-on-disinformation.aspx>, προσπελάστηκε στις 26.05.2021). Αρχικά παρατηρεί την πληθώρα των ανομοιογενών ορισμών γύρω από τη έννοια της παραπληροφόρησης και των ψευδών ειδήσεων και τα διαφορετικά κριτήρια που θέτει ο καθένας από αυτούς. Η δυσκολία στη διάκριση των αληθών από τις αναληθείς ειδήσεις και στη διαπίστωση του αναγκαίου σκοπού προς πρόκληση βλάβης σίγουρα δυσχεραίνουν την υιοθέτηση ενός κοινώς αποδεκτού ορισμού μεταξύ των κρατών. Η πληθώρα ανομοιογενών ή και αφηρημένων ορισμών για την παραπληροφόρηση καθιστά τα μέτρα αντιμετώπισης της αναποτελεσματικά και ενίοτε ασύμβατα με τις επιταγές του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου. Πρόκειται στην πλειοψηφία τους για αποσπασματικούς κανόνες δικαίου με ευρύτατα περιθώρια αντιφατικών και μεροληπτικών ερμηνευτικών προσεγγίσεων (βλ. *Dr MacKenzie Common & Prof. Rasmus Kleis Nielsen, How to respond to disinformation while protecting free speech*, Reuters Institute, University of Oxford, 19 Φεβρουαρίου 2021, url: <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/risj-review/how-respond-disinformation-while-protecting-free-speech>, προσπελάστηκε στις 12.06.2021) που θίγουν το δικαίωμα της αντικειμενικής πληροφόρησης και της ελευθερίας της έκφρασης.

Σε κάθε περίπτωση, η ενίσχυση των προτάσεων που ήδη έχουν καταγραφεί μέσω της έρευνας σχετικά με την τεχνολογική ανάπτυξη και εξέλιξη και η ενημέρωση του

Σύμφωνα με την εισηγήτρια, η ελευθερία της γνώμης είναι διττής φύσεως και η παραπληροφόρηση θίγει και τις δύο όψεις της. Η πρώτη εξ αυτών αφορά την ελευθερία της σκέψης. Ειδικότερα, «η ελευθερία των ανθρώπων να υπόκεινται σε ένα ευρύ φάσμα επιρροών συνιστά μια διάσταση της αυτονομίας τους» (Kate Jones, Online disinformation and political discourse: applying a human rights framework, σελ.33, Νοέμβριος 2019, <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2019-11-05-Online-Disinformation-Human-Rights.pdf>, προσπελάστηκε στις 15.06.2021). Μέσω της παραπληροφόρησης, οι άνθρωποι συχνά στερούνται αυτού του δικαιώματος και γίνονται χωρίς τη συναίνεσή τους υποκείμενα χειραγώγησης μέσω της καθοδηγούμενης πληροφόρησης. Η ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνει το δικαίωμα αναζήτησης, λήψης και μετάδοσης μιας πληροφορίας ή μιας οποιαδήποτε ιδέα ανεξαρτήτως συνόρων και μέσω οποιουδήποτε μέσου, διαδικτυακά ή μη. Τα κράτη συνεπώς έχουν τη θετική υποχρέωση να προασπίζουν και να προστατεύουν την ετερογένεια των πηγών πληροφόρησης.

Οι νόμιμοι περιορισμοί της ελευθερίας της έκφρασης, ειδικά όσον αφορά την επιβολή ποινικών διατάξεων, εξετάζονται στην αναφορά υπό το πρίσμα του άρ. 19 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα. Η εισηγήτρια αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «Η απαγόρευση της ψευδούς πληροφόρησης δε συνιστά αυτοτελώς νόμιμο σκοπό υπό πρίσμα του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου». Απαιτείται συνεπώς αμεσότητα του αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ της ψευδούς είδησης και της υφιστάμενης βλάβης. Για να διαπιστωθεί αυτή λαμβάνεται συγκεκριμένα υπ' όψιν: το γενικότερο θεματικό πλαίσιο της είδησης, το κύρος του ομιλητή, ο σκοπός, το περιεχόμενο της ομιλίας, το εύρος του κοινού στο οποίο απευθύνεται και η πιθανότητα του κινδύνου.

Η Εισηγήτρια τονίζει ότι η ποινικοποίηση της διάδοσης ψευδών ειδήσεων είναι το ύστατο μέτρο χαρακτηριζοντάς το ως παρωχημένο, ενώ εξίσου κατακριτέο μέτρο θεωρεί και την όποια διακοπή λειτουργίας του Διαδικτύου (η Λευκορωσία, η Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό, η Αιθιοπία και το Μιανμάρ έχουν διακόψει την πρόσβαση στο διαδίκτυο κατά τη διάρκεια προεκλογικών περιόδων με την πρόφαση της αποτροπής διασποράς ψευδών ειδήσεων ικανές να υποκινήσουν βίαια περιστατικά). Το Συμβούλιο των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων έχει καταδικάσει το εν λόγω μέτρο ως μη συμβατό με τις αρχές της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας (Ψήφισμα του Συμβουλίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων κατά 44η συνεδρίαση στις 16 Ιουλίου 2020, σελ. 3

<https://undocs.org/en/A/HRC/RES/44/12> προσπελάστηκε στις 16 Ιουνίου 2021). Αντιθέτως, οι νέες τάσεις στον εν λόγω τομέα περιστρέφονται γύρω από ρυθμιστικές προτάσεις οι οποίες εστιάζουν στη διαφάνεια και την τήρηση μιας δέουσας διαδικασίας καθώς και στη διενέργεια αξιολογήσεων σχετικά με το αντίκτυπο των προτεινόμενων μέτρων στα ανθρώπινα δικαιώματα, όχι τόσο σε κανονισμούς βάσει του περιεχομένου της είδησης. Ορισμένες χώρες (π.χ. Βραζιλία, Γαλλία) εξετάζουν επίσης νομοσχέδια για την ενίσχυση του περιορισμού του παράνομου ή επιβλαβούς περιεχομένου, πάντα υπό την προϋπόθεση της σαφήνειας και του ορισμένου της διάταξης.

Αντίστοιχο αίτημα προς μεγαλύτερη διαφάνεια των διαδικασιών φαίνεται να προτείνεται και για τα μέτρα που λαμβάνουν κατά της διάδοσης ψευδών ειδήσεων οι επιχειρήσεις, οι οποίες λόγω του προσανατολισμού και της εξάρτησής τους από διαφημιστικούς παράγοντες, τα γεωγραφικά όρια και τις πολιτικές πιέσεις, είναι πιο επιρρεπή να συμμορφώνονται σε προσταγές τρίτων μερών και κρατών, όπως όταν υποχρεώνονται στην αφαίρεση ή το κατέβασμα περιεχομένου νομίμου υπό το πρίσμα του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου, αποκλειστικά για την εξυπηρέτηση οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων. Οι επιχειρήσεις οφείλουν επίσης να καθιερώσουν αποτελεσματικούς εσωτερικούς μηχανισμούς προσφυγής για τους χρήστες αλλά και εξωτερικούς μηχανισμούς εποπτείας.

Τέλος, η Εισηγήτρια θεωρεί ως αναγκαίο μέτρο για τον περιορισμό της παραπληροφόρησης την εκπαίδευση και τη διάδοση του ψηφιακού αλφαριθμητισμού, ακόμα και με την εισαγωγή αντίστοιχων μαθημάτων στα σχολικά προγράμματα των χωρών, ιδίως στις αναπτυσσόμενες χώρες, στις οποίες έχουν γίνει ελάχιστες προσπάθειες καταπολέμησης του φαινομένου.

κοινού⁷⁷ για το πρόβλημα και τις σχετικές εξελίξεις της τεχνολογίας μπορεί καταρχάς να αφυπνίσει τους χρήστες του διαδικτύου και των κοινωνικών δικτύων (οι οποίοι στην πλειοψηφία τους δεν αντιδρούν απέναντι στις ψευδείς ειδήσεις) προκειμένου να ενδυναμωθεί η ενεργή συμμετοχή των χρηστών του διαδικτύου και των κοινωνικών δικτύων στην αναγνώριση και επισήμανση των ψευδών ειδήσεων. Με αυτόν τον τρόπο θα ενισχυθεί και η δυνατότητα εναργέστερης αποκρυστάλλωσης και σε επίπεδο εφαρμογής του δικαίου αναφορικά και με την στάθμιση και την «δίκαιη ισορροπία» των δικαιωμάτων στην πληροφόρηση, στην προσωπικότητα, στην ελευθερία της έκφρασης^{78 79}.

⁷⁷ Κυρίως στην ενημέρωση στοχεύουν και οι ενέργειες της ΕΕ για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης σχετικά με τη νόσο COVID-19, όπως παρουσιάζονται στο url: <https://www.consilium.europa.eu/el/policies/coronavirus/fighting-disinformation/#> (προσπελάστηκε στις 20.10.2021) με υπερσυνδέσμους που παραπέμπουν σε δράσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Φαρμάκων κ.λπ.

⁷⁸ Στο εθνικό και διεθνές νομοθετικό πλαίσιο έχει αναγνωριστεί η ανάγκη στάθμισης των δικαιωμάτων της ελευθερίας έκφρασης και πληροφόρησης με περιπτώσεις κατά τις οποίες δύνανται να πλήττονται – υπό το «φίλτρο» της αρχής της αναλογικότητας – τομείς οι οποίοι καταγράφονται ως αντίστοιχα σημαντικοί όπως η εθνική ασφάλεια, η δημόσια τάξη, η δημόσια υγεία, τα δικαιώματα τρίτων κ.λπ. Στους περιορισμούς αυτούς δύνανται να λαμβάνονται μέτρα και για την καταπολέμηση της παραπληροφόρησης, ιδίως αναφορικά με τους τομείς που αναφέρονται στα ανωτέρω κείμενα Παραδείγματα παραπληροφόρησης αποτελούν η διάδοση ψευδών πληροφοριών κατά μειονοτήτων (βλ. Παρ. 27, 43, και 75 - UN General Assembly, HRC, *Report of the Special Rapporteur on minority issues, Fernand de Varennes*, 3 Μαρτίου 2021, <https://undocs.org/A/HRC/46/57> προσπελάστηκε στις 26/05/2021), ο επηρεασμός των εκλογέων για αλλοίωση του εκλογικού αποτελέσματος [ο πρώην Αμερικανός πρόεδρος των Η.Π.Α Donald Trump αποκλείστηκε το 2020 από το Twitter ένεκα αναφορών για διασπορά fake news (<https://www.cnn.com/2021/01/13/trump-tweets-legacy-of-lies-misinformation-distrust.html>, προσπελάστηκε στις 27.05.2021) - είναι δε χαρακτηριστικό ότι όρος “fake news” έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής κατά την προεκλογική του εκστρατεία το 2016 (https://libraryguides.vu.edu.au/evaluating_information_guide/fakenews2016, προσπελάστηκε στις 27/05/2021)] κ.α.. Ειδικά αναφορικά με τις ψευδείς ειδήσεις σχετικά με την πανδημία του κορονοϊού και, επομένως, για την προστασία της δημόσιας υγείας (σημαντικές είναι οι περιπτώσεις διασποράς ψευδών ειδήσεων αναφορικά με την πανδημία του ιού Covid-19, σύμφωνα και με την αναφορά στο πλαίσιο του ΟΗΕ (UN General Assembly, HRC, *Disease pandemics and the freedom of opinion and expression, Report of the Special Rapporteur on the promotion and the protection of the right of freedom of opinion and expression*, παρ. 45-47, 23 Απριλίου 2020, <https://undocs.org/A/HRC/44/49> προσπελάστηκε στις 26.05.2021) τίθενται περιορισμοί και κατ’ ελάχιστον 17 χώρες έχουν επιβάλλει νόμους για την αντιμετώπιση της διάδοσης ψευδών ειδήσεων (βλ. *Jamie Wiseman*, *Rush to pass ‘fake news’ laws during Covid-19 intensifying global media freedom challenges*, International Press Institute, 22 Οκτωβρίου 2020, url: <https://ipi.media/rush-to-pass-fake-news-laws-during-covid-19-intensifying-global-media-freedom-challenges/>, προσπελάστηκε στις 26.05.2021. Βλ. ως ειδικότερη περίπτωση επιβολής σχετικού νόμου τις Φιλιππίνες - url: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=fef828b7-cdfa-4462-8ca9-4512bc28358b>, προσπελάστηκε στις 26.05.2021) γενικότερα αλλά και ειδικότερα.

⁷⁹ Βλ. τα αναφερόμενα στο πόνημα του Δημήτριου Κουκιάδη, “Fake News and Post-Truth Politics”: Μια προσέγγιση της διαδικτυακής επικοινωνίας από την οπτική της Θεωρίας του Δικαίου και του Συγκριτικού Δικαίου, *Pro Justitia*, Ηλεκτρονική επετηρίδα Νομικής Σχολής ΑΠΘ, τ.1 (2018), e-ISSN:

Τέλος, όπλο στην νομική αντιμετώπιση του φαινομένου της παραπληροφόρησης μπορεί να αποτελέσει το «ήπιο δίκαιο», δεδομένου ότι αποτελεί ιδανικό εργαλείο σήμερα για την ρύθμιση θεμάτων στο σύγχρονο συνεχώς μεταβαλλόμενο σε τεχνολογικό, οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο γίνεσθαι⁸⁰. Τούτο καθόσον τούτο είναι πιο ευπροσάρμοστο και κατάλληλο για τη ρύθμιση ζητημάτων τα οποία βρίσκονται εν εξελίξει συμπαρασύροντας και την νομική τους αντιμετώπιση και τα οποία εμπλέκουν και όχι μόνο φορείς του δημοσίου και άσκηση κρατικής εξουσίας αλλά και μεγάλες ιδιωτικές εταιρείες που αποτελούν «ισχυρούς παίκτες»^{81 82 83}. Ο Πλειος έυστοχα αναφέρει «...εκείνος που ελέγχει το διαδίκτυο με οποιοδήποτε τρόπο, ελέγχει ένα πολύ σημαντικό μέρος των διαπροσωπικών, και όχι μόνο, ψηφιακών επικοινωνιών, αλλά και των κανόνων με τους οποίους αυτές συνεπάγονται»⁸⁴. Για αυτό και προς αυτήν την κατεύθυνση κινήθηκε και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή με την κατάρτιση του Ευρωπαϊκού Κώδικα Δεοντολογίας για την Παραπληροφόρηση⁸⁵, κατά τον οποίο οι πάροχοι υπηρεσιών του Διαδικτύου δεσμεύονται να προσαρμόσουν την πολιτική τους σύμφωνα με το συγκεκριμένο κείμενο με στόχο την εξάλειψη της

2529-0401 (το περιοδικό και όλα τα άρθρα είναι ελεύθερος προσβάσιμα το url: <https://ejournals.lib.auth.gr/projustitia>), σελ. 20.

⁸⁰ Βλ. *Ευγενία Πρεβεδούρου*, Κανόνες soft law στο διοικητικό δίκαιο, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017, σελ. 281 επ.

⁸¹ Βλ. σχετικά τις αναπτύξεις της *Ευγενίας Πρεβεδούρου*, Ο ρόλος της πληροφόρησης στη σύγχρονη δημοκρατία και το φαινόμενο των ψευδών ειδήσεων, περιοδικό De jure, τ. 25, 11/2020, έκδοση της European Law Students' Association (ELSA – Athens), σελ. 18.

⁸² Σύμφωνα με το ά. 12 της Οδηγίας 2000/31/EK για το ηλεκτρονικό εμπόριο (η οποία έχει ενσωματωθεί στην ελληνική έννομη τάξη με το ΠΔ 131/2003), ο πάροχος υπηρεσιών δεν ευθύνεται για πληροφορίες που μεταδίδονται μέσα από το δίκτυό του, εφόσον δεν αποτελεί την αφετηρία της μετάδοσης των πληροφοριών, δεν επιλέγει τον αποδέκτη της μετάδοσης και δεν τροποποιεί τις μεταδιδόμενες πληροφορίες. Δηλαδή, δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί ευθύνη του παρόχου όταν η συμβολή του στην παράνομη πράξη συνίσταται στην παθητική, αυτόματη, εντελώς τεχνική διαδικασία της μεταφοράς δεδομένων μέσω του δικτύου του. Προβλέπεται, επίσης η μη γενική υποχρέωση του παρόχου για έλεγχο του περιεχομένου των πληροφοριών που παρέχουν οι χρήστες (ά. 15 Οδηγίας 2000/31) υπό την προϋπόθεση, όμως, ότι ο πάροχος δε γνωρίζει τον παράνομο χαρακτήρα των πληροφοριών του διακινούνται μέσα από το δίκτυό του - σε αντίθετη περίπτωση εφόσον το αντιληφθεί, οφείλει να λάβει δράση ώστε να απομακρύνει τα επιβλαβή στοιχεία.

⁸³ Σχετική είναι η απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση Delfi AS v. Estonia.

⁸⁴ Γ. Πλειος, Facebook - έξι ώρες ρωγμής, ενημερωτική ιστοσελίδα iEidiseis, 09/10/2021, url: https://www.icidiseis.gr/opinions/113270/giorgos-pleios-facebook-eksi-ores-rogmis?fbclid=IwAR2ElsKkh83mfubk3q--g2_1FFV71dG8nRIUBz89gIgmQpnKpUuFHVPnvZg (προσπελάστηκε στις 10.10.2021).

⁸⁵ EU Code of Practice on Disinformation, url: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/code-practice-disinformation>, προσπελάστηκε στις 01.07.2021.

παραπληροφόρησης και ιδίως σχετικά με διάδοση ψευδών ειδήσεων με σκοπό οικονομικό όφελος ή ζημία, με τη διαφάνεια των διαδικασιών ως προς τη χρήση bots, με την υποστήριξη της έρευνας για τη βελτίωση των σχετικών υπηρεσιών τους και την ανάπτυξη συνεργασιών με φορείς που προωθούν την ποιοτική ενημέρωση και την κοινωνία των πολιτών⁸⁶. Αναφορικά, δε, με πρακτικές αυτορρύθμισης (παράδειγμα το “oversight board” του Facebook) ο Παυλόπουλος αναφέρει: «... αναδύεται μιας μορφής «συνταγματισμός», προερχόμενος αυτή την φορά όχι από την Πολιτική Κοινωνία -όπως π.χ. ο «συνταγματισμός», αναφορικά με τα δικαιώματα του Ανθρώπου, σ’ εθνικό επίπεδο και σε υπερεθνικό, με βάση ιδίως τους κανόνες του Διεθνούς και του Ευρωπαϊκού Δικαίου- αλλ’ από την Κοινωνία των Πολιτών. Πρόκειται, σε γενικές βεβαίως γραμμές, για μια μορφή «συνταγματισμού byrass», ήτοι «παρακαμπτήριου συνταγματισμού», σε σχέση με τους κλασικούς κανόνες προστασίας των δικαιωμάτων του Ανθρώπου από τα επιμέρους Συντάγματα και, extra muros, από το lato sensu Διεθνές και το Ευρωπαϊκό Δίκαιο, για να μείνουμε στα δεδομένα της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας δυτικού τύπου». Επισημαίνεται, βέβαια, από τον ίδιο ότι «Επειδή ο κατά τ’ ανωτέρω «συνταγματισμός» της Κοινωνίας των Πολιτών μπορεί να γίνει δεκτός μόνον ως «συμπληρωματικός», και δη υπό την προαναφερόμενη διπλή έννοια, τα κάθε είδους όργανα παραγωγής και εφαρμογής των αντίστοιχων ρυθμιστικών παρεμβάσεων πρέπει να τελούν υπό τον πλήρη έλεγχο των κατά περίπτωση αρμόδιων δικαιοδοτικών οργάνων, σ’ εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο, ως προς το αν και κατά πόσον η όλη «δικαιοδοτική» δράση τους είναι σύμφωνη με τους ισχύοντες κανόνες, κατά περίπτωση, είτε του οικείου εθνικού δικαίου είτε του Διεθνούς και του Ευρωπαϊκού Δικαίου»⁸⁷ και υπό αυτήν την έννοια το νομικό πλαίσιο είναι καίριας σημασίας.

⁸⁶ Χαρακτηριστικά ο Πλειός αναφέρει: «... μεγάλο ζητούμενο. Κι αυτό είναι η παγκόσμια και συνάμα εθνική δημοκρατική ρύθμιση του μέσου. Δηλαδή, η ρύθμιση της λειτουργίας τόσο του Facebook όσο και άλλων ψηφιακών πλατφορμών, όχι σύμφωνα με το καταστατικό μια κερδοσκοπικής εταιρείας, αλλά σύμφωνα με τα δημοκρατικά συντάγματα των χωρών και ιδιαίτερα της Ευρώπης, καθώς και σύμφωνα με τα διεθνώς παραδεκτά σε ότι αφορά την παγκόσμια διακίνηση πληροφοριών.». Γ. Πλειός, Facebook - έξι ώρες ρωγής, ενημερωτική ιστοσελίδα iEidiseis, 09.10.2021, url: https://www.icidiseis.gr/opinions/113270/giorgos-pleios-facebook-eksi-ores-rogmis?fbclid=IwAR2ElsKkh83mfubk3q--g2_1FFV71dG8nRIUBz89gIgMQpnKpUuFHVPnvZg (προσπελάστηκε στις 10.10.2021).

⁸⁷ Έτσι στο δημοσίευμα της ενημερωτικής ιστοσελίδας news24/7 «Πρ. Παυλόπουλος: Ατελής έλεγχος νομιμότητας στη δραστηριότητα των social media- Το παράδειγμα του Facebook», 15 Απριλίου 2021, url: <https://www-news247-gr.cdn.ampproject.org/c/s/www.news247.gr/politiki/pr-paylopoylos-atelis->

Τα συμπεράσματα που προεκτέθησαν αποτελούν μια ενδεικτική προσέγγιση και απόπειρα να αποδοθούν σε σύντομες παραγράφους σκέψεις οι οποίες συμπερασματικά προκύπτουν από την επισκόπηση των ερευνητικών αποτελεσμάτων σε συνδυασμό με τις αναπτύξεις που έχουν ήδη λάβει χώρα κατά την πρόοδο της ερευνητικής διαδικασίας σε θεωρητικό και εμπειρικό επίπεδο. Με τη συνολική επισκόπηση του ερευνητικού έργου ο αναγνώστης θα ανεύρει σίγουρα περισσότερες πληροφορίες και λεπτομέρειες, οι οποίες δύνανται να κεντρίσουν το επιστημονικό – και όχι μόνο – ενδιαφέρον του και να σκεφτεί ακόμα περισσότερα θέματα τα οποία μπορούν να χρήζουν ερευνητικής προσέγγισης για την εξέλιξη της επιστημονικής σκέψης αναφορικά με το θέμα, το οποίο παρίσταται διαχρονικά σημαντικό καθώς, σύμφωνα και με τον Walter Lippman, δεν μπορεί να υπάρξει ελευθερία για μια κοινωνία που δεν διαθέτει τις πληροφορίες με τις οποίες μπορεί να εντοπίσει τα ψέματα⁸⁸. Οι κατευθύνσεις που θα υιοθετηθούν θα προσπαθούν να απαντήσουν στο ζήτημα ότι γενικότερα στο διαδίκτυο φαίνεται να «ελλείπει –ή είναι, μάλλον, υπό διαμόρφωση– αυτή η ανεπίσημη νόρμα που απορρέει από μια δημοφιλή πεποίθηση η οποία θα αποτελέσει την «λυδία λίθο» για τον χαρακτηρισμό μιας συμπεριφοράς στο διαδίκτυο ως παρεκκλίνουσας»^{89 90}, διαμορφώνοντας κατ' ουσίαν νέες ατραπούς στη θεώρηση του πεδίου της τεχνοηθικής⁹¹.

elegchos-nomimotitas-sti-drastiriota-ton-social-media-to-paradeigma-toy-facebook.9203042.amp.html, προσπελάστηκε στις 11.10.2021.

⁸⁸ Walter Lippmann, *Liberty and the News*. Harcourt, Brace & Howe, 1920.

⁸⁹ Βλ. Φ. Σπυρόπουλος, *Οι εκδηλώσεις παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς στο διαδίκτυο – Σκέψεις για τις ανάγκες εκσυγχρονισμού της ελληνικής ποινικής νομοθεσίας*, εις: Κ. Σιώμου και Γ. Φλώρου (εκδ. επιμ.), *Έρευνα, πρόληψη, αντιμετώπιση των κινδύνων στη χρήση του διαδικτύου*, Ελληνική Εταιρεία Μελέτης της Διαταραχής του Εθισμού στο Διαδίκτυο, Λάρισα, 2011, σελ. 137 επ.

Επίσης, βλ. αντίστοιχα για τις διαφορετικές προσεγγίσεις –οι οποίες αταλάντευτα συνδέονται με τα (υπό διαμόρφωση) διαδικτυακά ήθη– αναφορικά με τη νομική αντιμετώπιση του πληροφορικού εγκλήματος Γ. Λάζου, *Πληροφορική και Έγκλημα*, όπ. π., σελ. 83 επ.

⁹⁰ Αναφορικά με την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά πρβλ. Alex Thio, *Παρεκκλίνουσα συμπεριφορά* (επιμ. Χρήστος Τσουραμάνης), ίων, εκδ. έλλην, 2008.

⁹¹ Ο φιλόσοφος Mario Bunge χρησιμοποίησε για πρώτη φορά τον όρο «τεχνοηθική» το 1977 για να περιγράψει τις ευθύνες των επιστημόνων τεχνολογίας να αναπτύξουν την ηθική ως βασικό στοιχείο της τεχνολογίας και μέσω αυτής, να τεθούν τους κανόνες για την καθοδήγηση της επιστήμης και της τεχνολογικής προόδου (βλ. M. Bunge, *Towards a Technoethics*, *The Monist Journal*, Vol. 60. No 1, *Bioethics and Social Responsibility*, January, 1977, pp. 96-107, Oxford University Press publications).